

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻՆ ԿՌԻԻԸ

(Հայ յեղափոխությունն զրուագ մը)

Զօրավարի յուշերը գրի է առել

Լեւոն Կ. Լիլեճեան

Գրքովը որ առաջին անգամ հրատարակուել է Բոստոնում 1924 թ., ամփոփում է զօրավար Անդրանիկի յուշերը՝ 1901 թ. Մշոյ Առաքելոց վանքում ապաստանած Հայ Ֆիդայիների՝ թուրքական պետության դեմ հերոսական պայքարի մասին: Անդրանիկին զինակից են Գեորգ Չաուշը, Յակոբ Կոտոյեանը, Մելիս Դոզմուրը եւ ուրիշ դիւցազուններ: Այս հերոսամարտին մասին շատ է գրուել, բայց այս պատումը առաւել հաւաստի է ու վաւերական, քանի որ պատմողը ինքը՝ զօրավարն է: Ընթերցողին մնում է վերապրել ու այսօրուայ դիտանկիւնից իմաստաւորել մեր պատմութեան՝ հայրենասիրութեան տոգորող այս սիրալի էջը:

1901 տարուան Հոկտեմբեր ամիսն էր: Կելիկուզան գիւղին մէջ մեր զինուորներէն գաղտնի խորհրդակցական ժողով մը գումարեցինք: Ես, Գեորգ, Յարութիւն, Վաղարշակ եւ Հաճի Յակոբ: Մեր խորհրդակցութեան նպատակն էր միջոց մը եւ ճամբայ մը գտնել, Հայ ժողովուրդին վրայ ծանրացող տառապանքը մեղմելու եւ թրքական ու քրտական հարստահարութիւններն ու հալածանքները դադարեցնելու, քանզի Քիւրտն ու Թուրքը ազատ եւ անվախ Հայ գիւղերուն մէջ իրենց ոճիրներն ու ամէն տեսակ բռնութիւնները կը գործադրէին եւ կատարութիւնը այս բոլորը տեսնելով չէր պատժեր, չէր սանձահարեր եւ չէր սաստեր: Կատարութիւնը ոչ միայն իր աչքերը կը գոցեր չտեսնելու եւ չլսելու այդ ոճիրներուն պատմութիւնները, այլ ներքնապէս կը քաջալերեր եւ կը կազմակերպէր զանոնք, յառաջ տանելու իրենց հայահալած ու հայաջինջ քաղաքականութիւնը, պսակելով անոնց կուրծքերը պատուանշաններով եւ առանձնաշնորհումներ պարգեւելով:

Տիգրանակերտէն մինչեւ Պարսից սահմանագլուխը 150.000 Քիւրտեր եւ Համիտիներ զինուած թրքական արդիական հրացաններով եւ պիտոյքներով Սուլթան Համիտին կամքը կը կատարէին: Քրտական այդ աշիրէթները՝ Պատկանցի, Սիլվանցի, Խըլանցի, Պէքրտնցի, Պոթանցի, Խերզանցի,

Պռնշրդցի, Պելեկցի, Մըլլանցի, Րեշգօթանցի, Հէսնանցի, Սրիկցի, Ճէլալցի, Հայտարանցի, Սուխուրցի, Թախուրցի, Մէղըրէկցի եւ ասոնց նման մեծ ու փոքր էշիրէթներ սիրաշահուած էին այլեւայլ խոստումներով: Համիտիէները բացարձակ առանձնաշնորհումներ ունէին: 15 % հազիւ տուրք կը վճարէին կառավարութեան, այն ալ ձեւականութեան համար: Թուրք կառավարութիւնը չէր ուզեր ռեւէ գնով անոնց բարեկամութիւնը խանգարել ներքին խլրտում եւ ըմբոստացում յառաջ չբերելու իրեն դէմ:

Պարզ շատ պարզ իրողութիւն մըն էր թէ Թուրք կառավարութիւնը կը ջանար ամէն գնով իրեն կապել այդ Քիւրտ էշիրէթներուն բարեկամութիւնը Հայ ժողովուրդը ճնշելու, հարստահարելու եւ փճացնելու: Այդ ճնշումները եւ կեղեքումները Հայ ժողովուրդին շինարար ձեռքերը եւ ոգին կը ջլատէին, միշտ ստրուկ եւ միշտ հլու գերին դարձնելու Հայ ժողովուրդը Թուրք եւ Քիւրտ ժողովուրդներուն: Քիւրտն ու Համիտիէն, Թուրք ժողովուրդին հետ իրաւունք ունէին իրենց տուններուն մէջ, պատերէն կախել հրացաններ, ատրճանակներ եւ թուրեր ազատ ու անվախ, բայց Հայը զմելի մը անգամ ունենալու իրաւունքէն զրկուած էր: Պէտք էր Հայը հալածուէր, հարստահարուէր ու փճանար: Այս էր Թուրք կառավարութեան մտապատկերը: Փոքր ու աննշան պատրուակներ, քմահաճ ու անբարեխիղճ գործեր՝ շարունակ պատճառներ տուած էին կառավարութեան բանտերը Հայ բանտարկեալներով լեցնելու, ու Հայ ժողովուրդը սուգի, սարսափի եւ արցունքի ենթարկելու: Հայ գիւղացին ամէն օր նոր նոր ցաւերով լեցուած լուռ հանդիսատեսն էր սիրտ հատցնող եւ սիրտ կսկծացնող ոճիրներու: Հայ գիւղերը աւերակի, արհուհի եւ սուգի մէջ կը խեղդուէին, ու մէկը չկար որ իրենց ցաւերուն, իրենց վշտին դարման մը ճարէր եւ տանէր: Հայ խելակորոյս շինականը իր ցաւը, իր սրտին մորմոքը եւ կսկիծը, իր տառապանքները ամէն օր, ամէն ժամ մեզի կը հասցնէր, սպասելով դարման մը եւ փրկութիւն մը:

Մշեցի Թուրք ոստիկանապետ մը Մոկացի Եսթեր անունով աղջիկ մը բռնաբարած էր: Իր պիղծ ընթացքը երկրորդ անգամ գործադրելու ատեն Եսթերի եղբայրը եւ հօրեղբօրորդին չարագործը դաշունահար սպաննած եւ լեռը փախած էին: Այս պիղծ Թուրքին սպանութեան համար տասնեւհինգ անմեղ Հայեր բանտարկուած էին անլուր չարչարանքներու ենթարկուելով:

Այրուած էին Մոկունք գիւղին տունները եւ ժողովարանը՝ սարսափի եւ հալածանքի ուրուականը տարածելով Մուշի դաշտի Հայ գիւղերուն վերէն:

Խէրզէնցի էշիրէթապետ Պըշարը Խէլիլ իր բարբարոսութիւնները յառաջ կը տանէր սանձարձակ ու անվախ քաջալերուած կառավարութենէն: Այս այն Խէլիլն էր որ Մերոբ փաշային զուխը կտրած, Մերոբի եղբայրը եւ ուրը զինուորները սպաննած, Մերոբին զուխն ալ ձողի անցուցած Մուշի եւ Պիթիսի հրապարակներուն վրայ ցոյցի դրած էր: Այս ան չարագործ հրէշն էր՝ որ Ալի փաշայի հետ Դալուրիկի Սպաղանք գիւղին քսանեւտօթը կին եւ երեխայ Տէր Պետրոս քահանային հետ սպաննել տուած էր, եւ քառասուն եւ ուրը ժամ վերջը գիւղացիներէն թաղուած այդ դիակները հանած իրենց գերեզմաններէն, Ռէիս Մակարի տան մէջ լեցնելով հարիւր ութսուն խուրձ խոտ քարիւղով թրջելով այրած էր զանոնք բոլորը անոնց հետքերը անհետացնելու համար:

Նոյն Խէլիլն էր որ իր կուրծքը Մուլթան Համիտի պատուանշանով զարդարած աւելի վայրագ, աւելի անասնացած իր խժոժութիւնները եւ հարստահարութիւնները յառաջ կը տանէր խաղաղիկ ու անմեղ Հայ գիւղացիին վրայ: Այս Խէլիլն էր որ Հէթինկ գիւղին վրայ յարձակելով եօթը երիտասարդներ բռնած թելերը կապած, գետը իջեցուցած հրացանագարկ ըրած էր: Ես այս ոճրագործը իմ ձեռքովս, իմ խէնչերովս սպաննած ըլլալուս համար Թուրք կառավարութիւնը երեսուն եւ մէկ անմեղ Հայեր բանտարկած էր զանոնք անլուր զրկանքներու ենթարկելով:

Մէկզմէկ տխուր, մէկզմէկ ահաւոր եւ զիրար գերագանցող ոճիրներու եւ հարստահարութեանց առջեւ Հայ ժողովուրդը շուարած դարմանի մը եւ փրկութեան մը կ'սպասէր: Մուշ, Մուշի դաշտ, Ախլաթ եւ մինչեւ Պուլանըղ 3700 ստորագրութեամբ պատրաստուած աղերսագիր մը Ռուսիոյ Չարին կը մատուցանուէր Օրթոտոքս եկեղեցին ընդունելու, եթէ միայն Չարը խոստանար պաշտպանել զիրենք Թուրք եւ Քիւրտ հարստահարութիւններէն: Չարչարանքի եւ վշտի ծանրութեան տակ Հայ ժողովուրդը իր եկեղեցիէն կը հեռանար, թողելով իրենց դարաւոր նուիրականութիւնները եւ սովորութիւնները:

Թուրք կառավարութիւնը իր սուրով ջնջել կ'ուզէր զանոնք: Բողոքական եւ Կաթոլիկ միսիօնարները անտարբեր Հայ ցաւին, Հայ սուգին ու կսկիծին ձրի Սբ. Գիրքեր կը բաժնէին Աւետարանին միսիօնարանքը եւ խոստացուած արքայութիւնը քարոզելով այն գեղջուկին որ առ հարիւր 80ը ոչ կարդալ եւ ոչ ալ գրել գիտէր:

Ռուս հիւպատոս Ումանսքին Հայ գիւղերը կը շրջէր եւ Թուրք ու Քիւրտ ժողովուրդներէն գործադրուած նախճիրներուն պատմութիւնները կը հաւաքէր: Մեր լսածին նայելով Անգլիական հիւպատոսն ալ ուզած է լսել Հայ գեղջուկէն այդ ոճիրներուն պատմութիւնները, սակայն եւ այնպէս անոնք մերժած են առարկելով թէ «Դուք Անգլիացիներդ միշտ մեզ խաբեցիք եւ մենք այլեւս ռեւէ վստահութիւն չունինք ձեր վրայ»:

Այս բոլոր տխուր դէպքերը իրենց յուսահատական կողմերով, այլեւս չէին կրնար անտարբեր եւ անփոյթ պահել մեզ: Պէտք էր գործի սկսիլ, պէտք էր ուժեղ գործ մը կատարել, ցնցելու համար Թուրք բարձրագոյն մարմինները եւ օտար դեսպանները, բարենորոգում մը եւ դարման մը ձեռք բերելու այս տառապած ու հարստահարուած խաղաղիկ ժողովուրդին համար: Պէտք էր ցոյց տալ Թուրք եւ Քիւրտ ժողովուրդին թէ Հայ բազուկը գիտէ հրացան բռնել, Հայ սիրտը գիտէ կռուիլ եւ պաշտպան կանգնիլ իր իրաւունքներուն: Աս ամէնն պէտք է ի յայտ բերէին «ափ մը ճան ֆէտայիներ» որոնք ուխտած էին զոհուիլ Ազգին ազատութեան սիրոյն, արդարացնելով այն մեծ հաւատքն ու յոյսը որ ժողովուրդը կեդրոնացուցած էր իրենց վրայ:

* * *

Թուրք կառավարութիւնը բացի Մուշ քաղաքէն քսան եւ ութը տեղերու վրայ թուրք կանոնաւոր զինուորներ տեղաւորած էր նայելով գիւղերուն դիրքին եւ մեծութեան: Ամէն Հայ գիւղի մէջ կառավարութեան կողմէ նշանակուած էին պահապան Քիւրտեր հսկելու եւ պաշտպանելու համար գիւղը գիշերային ռեւէ քրտական յարձակումներու դէմ: Գիւղացին պարտաւոր էր լիովին վճարել այդ գիշերապահ-պահապան քիւրտերուն անտրտունջ ու անձայն: Այս քիւրտ պահապանները կառավարութեան կողմէ խաղցուած ճարտար խաղ մըն էր: Անոնց նպատակն էր այդ պահապաններուն միջոցաւ տեղեկանալ մեր մուտքը Հայ գիւղերուն մէջ: Այս պահապանները պէտք էր լրտեսէին եւ հետեւէին մեզի: Եթէ պատահէր որ մենք գիշեր ատեն գիւղը իջնէինք, շուներու ձայներէն մեր մուտք իմանալով իսկոյն լուր տալու էին Մուշ կամ պահակ դրուած թրքական այն կեդրոնները մեզ հալածելու եւ պաշարելու: Այս քիւրտ պահապաններէն շատ շատեր հեռացան իրենց պաշտօններէն մեր սպառնալիքներէն վախցած:

Ամէն կողմերէ փակուած էին մեր անցքերը: Արգելքի եւ դժուարութեանց կը մատնուէին մեր բոլոր ձեռնարկները: Ժողովուրդը կը հիւծէր ցաւի ծանրութեան տակ եւ մենք մեր ձեռնարկները չէինք կրնար գործադրել, ուստի խորհեցայ ցոյց մը կատարել Թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը մեր վրայ հրաւիրելով: Պէտք էր կռուիլ եւ արիւնը արիւնով փակել: Պէտք էր սարսափի մատնել Թուրքն ու Քիւրտը իրենց որջերուն մէջ իսկ, հանգիստի խաղաղիկ պահ մը տալով Հայ ժողովուրդին:

Բաց դաշտի մը վրայ կամ սարալանջի մը վերեւ մղուած կռիւր ուշադրութեան առարկայ պիտի չըլլար ցնցելու Թուրք, Քիւրտ ժողովուրդները բարձրագոյն մարմիններու հետ, պէտք էր կեդրոնանալ ուշագրաւ վայրի մը մէջ եւ հոն հրաւիրել Թուրք զինուորն ու Քիւրտը:

Սբ. Կարապետի վանքը իր դիրքով անյարմար էր: Սբ. Յովհաննու վանքը նոյնպէս աննպաստ էր, Սբ. Առաքելոց վանքը՝ որուն Թարգմանչաց Վանք ալ կ'ըսուէր, յարմարագոյնն էր: Մտքիս մէջ այս որոշումը տալէ վերջ պարզեցի իմ բոլոր տեսութիւններս: Բոլոր դժուարութիւնները աչքի առջեւ ունենալով հանդերձ տղայքը ուրախութեամբ ընդունեցին իմ առաջարկս կռուիլ Հայ ժողովուրդին բարօրութեան համար՝ դիմագրաւելու համար մահը կամ յաղթանակը:

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԸ

Առաքելոց Վանքը մտաւորապէս 1600-1700 տարուան պատկառելի հաստատութիւն մըն էր: Մեր նախահայրերը իրենց տուներէն փառաւոր, իրենց ամբողջներէն աւելի ամրապինդ ու գեղեցիկ հոյակապ վանքեր կանգնած էին: Առաքելոց Վանքը մի գուցէ Սբ. Աղբերիկէն վերջ հաստատուած առաջին վանքն է, ուր մեր նախահայրերը իրենց յուսահատ եւ ուրախ օրերուն յառած են իրենց աչքերը հոն հաւատքի եւ յոյսի հետ: Հոս այդ նուիրական հաստատութեան մէջ նոր գոյամարտ մը պիտի մղէինք ցեղին բարօրութեան եւ խաղաղիկ կեանքին համար:

Առաքելոց Վանքը Մուշ քաղաքէն մէկ ու կէս ժամ արեւելեան հարաւ լեռան մը տափարակ գետնին վրայ կը կենայ, վեց էջքը(*) տարածութեամբ՝ սիրուն ծառաստաններով ու այգիներով շրջապատուած: Երբ մեր աչքերը դէպի արեւելք յառենք 120 քայլի վրայ կը տեսնենք Աստուածածնի աշտարակը, իսկ արեւմուտք՝ վանքի այգին, հարաւ՝ իր գոմը եւ մարազը: Իր քովիկն է Իշխանաց եւ Թաղէոս Առաքելի աղբիւրները: Դէպի հարաւ Սասուն տանող ճամբան եւ Ծիրին կատարն է Կուռթիկ Կորէկի աղբիւրին հետ:

Առաքելոց Վանքը շրջապատուած է մէկ քանի Հայկական գիւղերով: Վանքին անմիջապէս ստորոտը կէս ժամ հեռուն Արախ կոչուած Հայկական գիւղն է, ժամ մը հեռաւորութիւն չունին Հաւատորիկ եւ Բերդակ գիւղերը: Ժամ մը հեռաւորութեան վրայ Տէրքէ վանքն է: Ժամ մը կարճ ճամբայով Մոկունքը, ժամ մը լեռնային ճանապարհով Մուշ քաղաքը: Մուշ եւ վանքը բաժնող լեռը Խեւ Յովհաննէսի Քարերն են:

Հաստատուն եւ բարձր պարիսպ մը կը շրջապատէ վանքը: Երկու դռներ ունի, որոնցմէ մէկը փոքր, իսկ միւսը երկփեղկանի կամարաձեւ մեծ երկաթապատ գամերով ծածկուած դուռ մըն է, վեց մէթր բարձր, վեց մէթր երկայն եւ հինգ մէթր խորունկ:

Վանքը ունի իր սեփական ջաղացքները, այգիները, հողերը, կովերը, եզները եւ ոչխարները: Ուխտաւորներուն համար շինուած էին մտաւորապէս քառասուն սենեակներ: Վանքին հոգածութիւնը եւ հսկողութիւնը յանձնուած էր Վանահայր Յովհաննէս Վարդապետին: Յովհ. Վարդապետ բարի, ջերմեռանդ եւ առաքինի յատկութիւններով օժտուած կղերական մըն էր: Իր հոգածութեան տակ էին 60-70 որբեր որոնց կը դասաւանդէր ուսուցիչ-վարպետ մը Հայերէն լեզուն, կրօնը եւ կը սորվեցնէր արհեստներ: Վանքը իր ուսուցիչներով, կղերներով, տնտեսներով, հովիւներով ընդամենն 80 հոգի էին: Մենք հոս այս վանքին մէջ էր որ պիտի ամրանայինք ու կռուէինք թուրք զինուորին դէմ:

ԴԵՊԻ ՎԱՆՔ

Ժամանակ չկար, պէտք էր այլեւս գործի սկսէինք կառավարութեան ուշադրութիւնը մեր վրայ հրաւիրելով: Քանի մը գիւղերու մէջ բնակող ծանօթ երիտասարդներուն ձայն կուտանք որ գան եւ մեզի միանան: Կ'ուզենք որ մեր կազմակերպած եւ աչքի զարնող տղայքները, մտաւորապէս երկու հարիւր հոգի, վանք բերենք իրենց չախմախիլի եւ էվզէլի հրացաններով մէկտեղ: Մեր նպատակն էր այս շարժումը յեղափոխական գոյնով չներկել սոսկ, այլ այդ շարժումին ժողովրդական գոյն տալ:

Մեր ունեցած կանոնաւոր զենքերը միայն 87 հատ էին: Այս զենքերով էր որ պիտի կռուէինք թուրք արդիական բազմաթիւ հրացաններուն եւ թնդանօթներուն դէմ: Ձեռին չարչարանքը եւ գործադրուած անարդարութիւնները մեր մէջ վրէժը լեռնացուցած էին այլեւս արիւնը արիւնով ներկելու եւ արցունքը արցունքով ծածկելու համար: Երբ կը պատրաստուէինք վանք գալ, յանկարծ Մուշի դաշտի Ջրիկ գիւղացի Համբարձում անունով զինուորը հիւանդացաւ: Օձէ՛ն թէ կարիճէն խայթուած էր, չենք գիտեր: Մէկ երկու օրուան մէջ ոտքին միսերը ամբողջովին թափան, այնպէս որ ոտքին ջիղերը եւ երակները կ'երեւէին: Մեր ունեցած բոլոր բժշկական միջոցները գործադրեցինք բայց ի գուր: Յայտնի էր որ մահը

այլևս մէկ քանի օրերու հարց էր: Չէինք կրնար սպասել եւ ձգձգել մեր նպատակը: Պէտք էր ժամ առաջ վանք երթալ եւ կարգադրել ամէն բան պաշարուելէ եւ Թուրք կառավարութեան կասկած ներշնչելէ առաջ: Համբարձումը Յարութիւնին եւ անոր չորս ընկերներուն խնամքին յանձնելէ վերջ համբուրեցինք զինք եւ մենք դէպի վանք ուղղուեցանք: Պատուիրեցի Յարութիւնին թէ՛ երբ վանք գալու ըլլաս, հետո պէտք է բերես փամփուշտ լեցնելիք բոլոր գործիքները, վառօդը 20,000 գնդակներ, 20,000 քափսօլներ, Անգլիական վառօդներ եւ չախմախի հրացանին վառօդները: Խոստացայ Յարութիւնին օրը օրին տեղեկագրել իրեն բոլոր անցուդարձերը վանք հասնելէս վերջ:

Հոկտեմբերի վերջերը եւ Նոյեմբերի սկիզբները երեսուն ընկերներով Առաքելոց Վանքը հասանք: Մեզի ընկերացան եւ մեր ձայնին պատասխանեցին միմիայն Յրոնք գիւղէն 8-10 տղաքներ, միւսները չկրցան միանալ, որովհետեւ վանքը պաշարուած էր թուրք զինուորներէն:

Տենդոտ ու սովորականէն շատ տարբեր գործունէութիւն մը կար մեր մէջ: Վանահայր Յովհ. Վարդապետ իրազեկ չէր մեր նպատակին, բայց հակառակ մեր կծու եւ ծանր վարմունքին՝ ան հիւրասիրեց մեզ սովորականին պէս իր կարելին ընելով: Ծանր պահանջներով եւ սրտնեղած սրտով Մուշ կը դրկէի գայն որ երթար ու հոն մնար, քանզի չէի ուզեր որ վանահայրը ռեւէ պատասխանատուութիւն ունենար Թուրք կառավարութեան առջեւ:

Յարութիւնը Կելիկուզանէն վանք բերելու համար մարդ դրկեցինք, քանզի եթէ ան մէկ երկու օր ալ ուշանար մենք մի գուցէ կը պաշարուէինք եւ ինք իր ընկերներով դուրսը մնար: Այն մարդիկը որոնք Յարութիւնին ետեւ դրկեցի ցոյց տուի անոնց այն ճամբան որ ապահով էր եւ գերծ պիտի մնային եթէ այդ ճամբայով երթային, ձեան հիւսերէն եւ փութէն ու քամիէն: Կէս ժամ ուշ հասնելու մարմաջէ տարուած իմ պատուէրիս հակառակ լեռնային ճամբայէն անցնիլ փորձած են, ձեան հիւս մը եկած եւ անցած է անոնց վրայէն առանց վնասելու իրենց: Անոնք այլայլած ու վախցած վերադարձան ու պատմեցին դէպքը, իրենց երկու հրացաններն ալ հոն ձեան հիւսին տակ թողելով: Իսկոյն 150 մարդ գիւղերէն հանեցի հրացանները փնտռելու: Երկար փնտռտութէ վերջ չկրցան գտնել, մինչեւ որ գարնան արեւը ձիւնը հալեցուց եւ Սասունցիք գտնելով հրացանները բերին եւ ինծի յանձնեցին:

Այդ օր Յարութիւնէն նամակ մը եկաւ, ան կը գրէր թէ Համբարձումը մեռաւ, թաղեցինք գայն, բայց Մպահանաց Մակարին տղան մեր զինուորներէն մէկուն հրացանը գողցած է, կ'ուզեմ հրացանը գտնել եւ յետոյ գալ:

Առանց ժամանակ կորսնցնելու հետեւեալ նամակը գրեցինք եւ դրկեցինք:

Միրելի Յարութիւն.

Անմիջապէս ճամբայ ինկիր, հաւանական է որ պաշարուինք: Աճապարէ որ վանք հասնիս դեռ չպաշարուած: Վաղուրնէ սկսեալ վանքէն ժամ մը հեռուն Ծիրին կատարին քով գտնուած աղբիւրին մօտ երկու զինուորներ պիտի մնան ամէն զիշեր մինչեւ քու գալը: Եթէ տեսնես թէ այդ աղբիւրին քով զինուորներ չկան ըսել է թէ չեմ կրցեր դրկել եւ մենք պաշարուած ենք: Մեր ծածկագիրը (փարօլան) քեզի ծանօթ է: Պէտք է իջնես Խորոտ Խանընով Արապպօի Արծիւի Քարերը, փարօլան պոռալով կրակ բանաս թշնամիին վրայ: Վանքին փոքր դրան առջեւ ձեզի համար շատ գեղեցիկ դիրքեր շինած ենք, մենք ներսէն դուք ալ դրսէն զարնելով թշնամիին կը յուսանք թէ ապահով ներս կ'առնենք ձեզ: Հակառակ պարագային եթէ չկարողանանք ձեզ ներս առնել, ետ կը դառնաք դէպի Սասուն լոյսը չբացուած, իսկ եթէ մենք վանքի պատերուն տակ իյնանք դուք մեր գործը շարունակեցէք: Բոլոր ընկերներդ կը համբուրեն ձեզ:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

1901 Նոյ. 3ի Շաբաթ օրն էր: Մենք մեր առաջին գործը ըրինք Մուշէն ռազմանիւթ եւ դաշտէն ալ տղայքներ բերել տալ եւ վանքի պատերուն տակ արհեստական պատնէշներ եւ դիրքեր շինել: Կէսօրը հազիւ անցած էր երբ մէկէն փողի (սօնօզանի) մը ձայնը լսելի եղաւ: Երբ փողին ձայնը կտրեցաւ, իսկոյն տասնեւվեց զինուորներ երեւցան: Երբ բաւական մօտեցան տեսանք թէ հարիւրապետ մը ձին հեծած՝ կանոնաւոր զինուորներու հետ դէպի վանք կը յառաջանար: Այս որ տեսայ իսկոյն պոռացի. «Գէորգ, Վաղարշակ, Հաճի, վանքին դռները փակեցէք, կղպեցէք եւ բանալիները ինծի բերէք, պէտք եղած տեղերը պահապաններ դրէք եւ դիրքերուն լաւ հսկեցէք»

Երբ թրքական այս փոքր խումբը դէպի վանքին մեծ դուռը կը յառաջանար, Հաւատորիկ գիւղէն փողի ուրիշ ձայն մը կը հնչէր, ուրիշ մըն ալ Բերդակէն անոնց նշան կուտար եւ կը պատասխանէր փողի ձայնին:

Միամիտ երեւոյթով, սակայն կասկածոտ եւ իբր թէ անտարբեր փողերու ձայներէն վանքի մեծ դրան առջեւ հասան: Երբ վանքին երկփեղկանի մեծ դուռը փակ գտան խումբին մէջէն մէկը սկսաւ բարձրաձայն պոռալ:

«Վարպէ՛տ, վարպէ՛տ, զարմանք, ինչո՞ւ վանքին դռները փակած էք»

«Վարպէ՛տ, մտիկ ըրէ ինծի, ինչ որ քեզի ըսեմ այն պէտք է խօսիս, ուրիշ ոչինչ, հասկցա՞ր»

«Այո՛ փաշա, հասկցայ»

«Անցեալ օր երեսուն հատ զինուած ռստիկաններ եւ Քիւրտեր եկան, հրացանաձգութիւն ըրին, որբերը վախցան, ուստի այդ օրէն ի վեր Մուշի Առաջնորդէն հրաման եղաւ որ ռեւէ զինուած մարդու առջեւ դռները չբանանք»

«Հա՛, այդպէ՞ս է, մենք ալ թագաւորին զաւակներն ենք, որբերն ալ, մենք Քիւրտ չենք, մեր հարիւրապետը վանք եկած է եւ կը փափաքի վանքը պտըտիլ»

«Այո՛, շատ կը ցաւինք, բայց հրամանը այդպէս է, մենք զինուած մարդու առջեւ դռները չենք կրնար բանալ»

«Կարելի՞ Է կարպետ մը տալ մեզի, մեր հարիւրապետին համար»

«Նետեցէք կարպետ մը, ըսի» Կարպետը գետինը փռեցին եւ հարիւրապետը վրան նստաւ: Փսփսուք մը ինկաւ մէջերնին: Այս ատեն հրամայեցի որ վանքին փոքր դուռը բանան եւ ձգեն որ հարիւրապետը եւ տասնեւվեց զինուորները անարգել ներս մտնեն: Երբ անոնք ներս մտնեն իսկոյն օդին մէջ կրակելով անոնց հրացանները կը գրաւենք: Այս դէպքերը վայրկենական կերպով կուգային մեր մտքին մէջ եւ կայծակի արագութեամբ կը հասնէին իրարու, իմ, Վաղարշակին, Հաճի Յակոբին եւ Գէորգին մէջ: Գէորգ եւ Հաճի Յակոբ առարկեցին թէ Յարութիւնը դուրսն է իր ընկերներուն հետ: Չուզեցի անոնց սիրտը կոտրել, ուստի համակերպեցայ:

Քառորդ ժամ նստելէ վերջ թուրք զինուորները եւ հարիւրապետը մեկնեցան: Երբ Աստուածածնի Աշտարակին 100 քայլ մօտեցած էին՝ թրքական փողերը դարձեալ սկսան հնչել, արձագանգելով վանքի պատերուն եւ լեռներուն: Այս փողի ձայներուն պատասխանեցին Բերդակի, Արախի եւ Հաւատորիկի մէջ նստած թուրք զինուորներու փողերը:

Նոյ. 4ի Կիրակի օրն էր: Այլեւս բացարձակապէս Թուրք կառավարութեան յայտնի էր որ մենք վանքին մէջ էինք: Կառավարութիւնը նոր դժուարութիւններու եւ նոր խօսքերու տեղի չտալու համար աչք կը գոցէր որ մենք ելլէինք եւ հեռանայինք, բայց մենք հոն էինք մեր ուխտին ու մեր որոշումին փարած, քանզի մեր աչքերուն առջեւ կը տեսնէինք չարչրկուած ժողովուրդին տխուր պատկերը արցունքով եւ արիւնով շաղուած:

ԻՐԱՐԱՆՑՈՒՄ ՄԸ

Նոյ. 5ի Երկուշաբթի առաւօտն էր: Վանքին լուսարարը Սահակ Խեւ Յովհաննէսի Քարերէն հեւաշունչ դէպի վանք կը վազէր, երբ այս տեսայ Գէորգին ձայն տուի: Գէորգը գնաց դիմաւորելու Սահակը եւ իր այլայլումին պատճառները հասկնալու:

«Ի՞նչ կայ Սահակ, ինչո՞ւ շունչդ կտրած է, ի՞նչ պատահած է Մուշ քաղաքին»

«Բան մը պատահած չէ, բան չկայ, կարծեմ որբերը այս տեղէն Մուշ պիտի բոխադրեն»

Գէորգը եկաւ եւ պատմեց լուսարարին պատասխանը: Այդ բացատրութիւնը զիս չգոհացուց: Քիչ վերջ տեսայ թէ լուսարարը եւ վարպետ-վարժապետը գորգի հորերը կը քանդեն, գործիքները կը կապեն, որպէսզի ուսուցիչ եւ որբեր վանքէն դուրս գան:

Այս իրարանցումը տեսնելով, ջղայնոտած եւ գրգռուած վարպետը քովս կանչեցի եւ տարի գայն Մբ. Գէորգի մատուորը երդուրնցնելու համար:

«Ի՞նչ ըսաւ լուսարար Սահակը քեզի Մուշէն դարձին, ի՞նչ լսեցիր որ հորերը կը քակես եւ որբերը Մուշ կ'ուզես տանիլ»:

Վարժապետը դողդոջ ու գունատ դէմքով մը սկսաւ «Պատրիարքարանէն լուր եկած է որ անմիջապէս որբերը Մուշ փոխադրեմ»:

Այս խօսքերը ինծի ոչ գոհացում եւ ոչ ալ բաւարարութիւն չտուին, ուստի քիչ մը բարկացած ձայնով ըսի, «Վարպետ շիտակը ըսէ, թէ ոչ բոլորը ըսել պիտի տամ» Երբ կմկմալ սկսաւ եւ տհաճ դէմք մը առաւ, իսկոյն խենչէրս դուրս քաշեցի եւ սպառնացայ որ ճիշտը խօսի, երբ այս տեսաւ սարսափահար պոռաց.

«Կեցի՛ր փաշա, կեցի՛ր, կեցի՛ր, կ'ըսեմ իրողութիւնը: Թուրքերը գիտեն թէ դուն քու տղայքներուդ հետ հոս ես, ուստի զինուոր եւ թնդանօթ պիտի քաշեն վանքին վրայ: Ռուսիոյ հիւպատոսը առարկած է Թուրք կառավարութեան թէ, այդ վանքին մէջ որբեր կան եւ անոնք անմեղ են, եւ թէ այդ վանքը ոչ միայն Հայերուն կը պատկանի, այլ ամբողջ քրիստոնէայ ազգերուն, որովհետեւ վանքին գմբէթին վերեւ խաչ է որ կը փայլի: Խոսքով վրդ. Պէտրիկեան եւ վանահայր Յովհաննէս վրդ. լուր դրկած են որ որբերը Մուշ փոխադրեմ»:

«Տեսա՛ր, հիմա շիտակը խօսեցար, ուստի գնա»:

Երթեւեկութիւնը այլեւս դադրած էր Մուշի եւ Առաքելոց վանքին միջեւ: Վանահայրը Մուշ մնացած էր, իսկ որբերը եւ վանքին աշխատատուրները փակուած էին վանքին մէջ: Վանքին տնտես մայրիկը որ 80 տարեկան ծերունի կին մըն էր, քովս կանչեցի. «Մայրիկ այս մարդոց հետ զացէք եւ տեսէք թէ վանքին մէջ ո՞րչափ ալիւր, հաց, միս, կորկոտ կայ, լուր մը բերէք ինծի»:

Լուր բերին թէ վանքին մէջ գտնուած պաշարը մէկ ամսուան բաւարարութիւն միայն կրնայ տալ:

«Տղերք, հաւանական է որ վանքին ջուրը կտրեն, ուստի բոլոր Միաբանութիւնը եւ դուք ջուրերով լեցուցէք զինի կարասները եւ Մատաղի կաթսաները, որպէսզի առատ ջուր ունենանք: Ջուր լեցուցին բոլոր կարասներու մէջ, եւ ամէն բան իր կարգին մէջ էր. սակայն եւ այնպէս Յարութիւնը իր ընկերներուն հետ չեկաւ:

ՆՈՐ ՓՈՐՁ Մ'ԱԼ

Վանքը, հին օրերէն մնացած երկու խոշոր չախմախի հրացաններ ունէր: Այդ հրացանները ներկայ մահկանացուներս չէինք կրնար գործածել, զանոնք մաքրել եւ իւղել տուի: Երբ ամէն օր իրիկուան ժամը մէկը կ'ըլլար կրակել կուտայի քաջալերելու համար թէ տղայքը եւ թէ դաշտի Հայ ժողովուրդը: Այս հրացաններուն ձայնը թնդանօթի ձայնէն պակաս չէր:

Շաբաթ, Կիրակի եւ Երկուշաբթի օրերը դարձեալ մեզի պատեհութիւն տրուեցաւ որ վանքէն դուրս գանք եւ հեռանանք, բայց մենք դարձեալ հոն էինք մեր նպատակին աւելի փարած:

Չորեքշաբթի Նոյ. 7ի կէսօրէն վերջ ժամը 7 էր: Վանքին հովիւները լուր բերին թէ երեք տարբեր տեղերէ թուրք կանոնաւոր հազարաւոր զինուորներ դէպի վանք կը յառաջանան: Մենք մեր տեղէն այդ զինուորներուն գալը չէինք տեսներ, որովհետեւ լեռները արգելք էին մեզի: Ճիշտ այս ատեն էր որ վանքին կարաւանը Բերդակէն դէպի վանք կուգար ալիւրով բեռնաւորուած: Հազիւ կրցանք զանոնք ներս առնել կովերուն հետ եւ դռները փակել: Զինուորներուս մէկ մասը տակաւին անտեղեակ էր մեր նպատակէն, ուստի երբ անոնք տեսան թուրք զինուորները պոռացին. «Փաշա՛, փաշա էլիր որ ետեւի լեռան վրայ դիրք բռնենք»:

«Առաջքէն եկողին մի՛ նայիք, նայեցէք ետեւը, Ծիրին կատարը, տեսէք ի՛նչ մեծ բազմութիւն լեցուած է հոն: Անոնք կ'ուզեն որ մենք դուրս գանք, մենք հոս պիտի կռուինք եւ հոս պիտի մեռնինք»:

Երկու հարիւր քայլի վրայ թուրք զինուորներու ֆէսերը սկսան երեւիլ: Այս զինուորները դէպի մեզ կը քալէին, վարանտոս եւ երկիւղած: Երբ տեսան թէ մեր կողմէն կրակ չի բացուիր՝ սկսան շրջիլ հոս ու հոն: Հայութենէ իսլամ կրօնը ընդունած հայ մը որ Մահմէտ էֆ. կը կոչուէր, պոռաց.

«Մէ՛հէ՛ Աղա՛»:

Մէհէ Աղան յայտնի Մէ՛հէ՛ չափուշն էր որ քսան զինուորներու հետ Մահմէտ էֆ.ին ընկերացած յառաջ սկսան գալ: Երբ վանքի մեծ դռան մօտեցան, միւս զինուորներն ալ հետեւեցան անոնց եւ եկան կեցան վանքի գոմին մէջտեղ գտնուած մեծ կայր:

Այդ ատեն Մահմէտ էֆէնտին սկսաւ պոռալ.

«Վարպէ՛տ, վարպէ՛տ, ես հայութենէ իսլամ դարձած Մահմէտ էֆէնտին եմ, քովինս ալ Մէ՛հէ՛ չափուշն է, ի՞նչ կայ, ի՞նչ եղած է որ վանքին դռները փակած էք»:

Երբ Մէ՛հէ՛ չափուշին հոն կենալը լսեցին վանքի Միաբանութիւնը եւ որբերը, ըսին. «Փաշա՛ դաժան եւ արիւնարբու Մէհէ՛ն է, Մէհէ՛ն է»:

Մէհէ՛ չափուշ Հայ ժողովուրդի գլխին պատուհաս մը եղած էր, ես լսած էի անոր անգթութիւններուն շուրջ, երբ անոր հոն կենալը գիտցայ, իսկոյն արիւնը գլուխս խուժեց: Կանչեցի Գեորգը, Վաղարշակը եւ Հաճին ու ըսի. «Երբ զանգակին ձայնը լսէք իսկոյն կրակեցէք, մեր կրակի ձայները Յարութիւնն ալ կը լսէ եւ զգոյշ կ'ըլլայ»:

Դարձեալ Հաճի Յակոբ եւ Գեորգ վիզս փաթթուեցան եւ ըսին թէ Յարութիւնը դուրսն է, թէ թող նախայարձակը մենք չըլլանք աւելի զրգռելու Թուրք կառավարութիւնը մեր վրայ թնդանօթներ բերելու»:

«Ես թնդանօթներուն եւ բոլոր դժուարութիւններուն մասին նախապէս խօսեցայ ձեզի, հոս լեռնային թնդանօթ միայն պիտի կրնան բերել եւ այն ալ մեզի պիտի չտայ այն վնասը գոր իրենք կը խորհին հասցնել մեզ»:

Դարձեալ տեղի տուի անոնց խնդրանքին հետեւելով դուրսի անցուդարձերուն:

Վարժապետը կեցած էր դռան ետեւ: Ես կը խօսէի ցած ձայնով վարժապետին եւ ան ալ բարձր ձայնով մը կը պատասխանէր Մահմետ էֆէնտիին:

«Այս ի՞նչ զինուորներ են, այս ի՞նչ սպառնալիքներ են, հոս օտար մարդ չկայ, բոլոր որբերը վախէն հիւանդացեր են»:

Այս խօսքերուն վրայ Մէհէ եւ Մահմետ էֆ. իրենց հետ գտնուած զինուորները առած ետ դարձան դէպի գոմին ետեւ Իշխանաց Աղբիւրը եւ Աստուածածնի Աշտարակը:

Թուրք զինուորները իրենց դիրքերուն ետեւ քաշուեցան իսկ Մէհէ՛ եւ իր ընկեր զինուորները Աստուածածնի մատուռին պատը ծակեցին եւ ներս մտան:

Մեր թշնամին շուարեցնելու եւ մեր ուժերուն մասին որոշ գաղափար մը չտալու համար իւրաքանչիւր զինուորի համար երեք տարբեր դիրքեր շինած էինք: Պէտք էր որ անոնք մէկ դիրքէն զարնէին եւ միւսին անցնէին, ընդդիմադրի մեծ ուժի մը գաղափարը տալու:

Այդ տարին տակաւին մենք ռուսական մօսին չունէինք, 1877ին գործածուած ռուսական պերտանգանիներ էին մեր զինուորներուն ձեռքը գտնուածները, միակ իմս մօսին մաւզեր էր:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՂԱԶԱՐ ԿԸ ՎԻՐԱԻՈՐՈՒԻՆ

Մենք կը խորհէինք թէ թուրք զինուորները անպատճառ յարձակում կը գործէին, բայց այդ օր ալ խաղաղ անցաւ:

Ժամը 3ին, Ը. Թ. վարպետ-վարժապետին սենեակը նստած կը խօսէինք, երբ վարպետը խօսակցութիւնը փոխելով ըսաւ. «Փաշա, քանի մը անգամներ մահուրնէ ազատած եմ, արդեօք այս անգամ ալ պիտի ազատի՞մ»:

«Այո, պիտի ազատիս»:

«Փաշա թէ՛յ մը կը խմես»:

«Այո, կը խմեմ»:

Հազիւ թէյին գաւաթը ձեռքս առած էի, յանկարծ հրացանի մը ձայնը լսեցի: Եկած հրացանի ձայնը մեր հրացաններուն ձայնն էր: Գաւաթը անմիջապէս ձեռքէս ձգեցի եւ պոռացի մեր տղոց որ խիստ կրակ բանան Թաղէս Առաքեալի առուի ծառերուն վրայ: Այս ատեն Յարութիւնին ձայնը լսեցի որ կը պոռար. «Փաշա՛, զարկէք գոմի եւ Թաղէս Առաքեալի աղբիւրին կողմը ծառերուն մէջ, մեզ վառեցին»:

Յարութիւնը Համբարձումը թաղելէ վերջ Չէթօի, Ղազարի, Եղօի եւ քանի մը շալակաւորներու հետ վանք եկած էր: Մեր խիստ կրակին տակ Յարութիւնը կրցաւ շալակաւոր ընկերներուն հետ վանքին դռան առջեւ գալ: Երբ դուռը բացինք եւ ներս առինք զանոնք տեսանք թէ Յարութիւնը իր վերի սրունքէն վիրաւորուած է:

Կելիկուզան գիւղացի Խէջօին զաւակը Ղազար վիրաւորուած ինկած էր գոմին ետեւ 150 քայլի վրայ: Ղազար դրսէն շարունակ կը պոռար. «Փաշա՛, փաշա, ճիժերուն ըսի, զարկէք հրացան մը գլխուս, չզարկին եւ զիս հոս թողուցին, չեմ կրնար քալել»: Կը մտածէի եթէ դուրս հանեմ 8-10 տղայքներ, մէկը ազատելու տեղ ուրիշներ ալ պիտի վտանգեմ, ուստի պոռացի. «Չէ որ դուն Մէյրօի-Մայրիամին տղան ես, չէ՞ դուն քու աղբարներուդ արիւնը կը կոես երակներուդ մէջ, կտրիճ եղիր եւ օձի պէս սողա եկուր, շան պէս փախեր են թուրք զինուորները»:

Մեր կրակէն թշնամին ահաբեկած փախած էր: Այս քաջալերանքիս վրայ Ղազար դէպի մեզ շարժեցաւ եւ եկաւ Թաղէոս Առաքեալի աղբիւրի ջուրին վրայ ինկաւ եւ սկսաւ ջուր խմել: Մենք մեր դիրքէն կրնայինք տեսնել Ղազարը: Ոտքի ելաւ եւ սկսաւ քալել դէպի մեզ: Գոմին մէջ պահուած թուրք զինուորները դուրս եկան որ Ղազարը բռնեն: Մենք ուշի ուշով կը հետեւէինք Ղազարին, երբ այս տեսանք՝ թուրք զինուորներու վրայ խիստ կրակ բացինք: Մեր կրակին տակ թուրք զինուորները դէպի գոմը փախան եւ Ղազար եկաւ հասաւ մեր մօտ: Ղազարին գլուխը թելերուս մէջ առի եւ զայն զգուեցի: Չախ թելին ոսկորը կոտրած էր:

«Ղազար մի՛ վախնար, Աւօն կը բժշկէ քեզ»:

Բայց երբ Ղազարին իշիկը հանեցինք պատկեցնելու, տեսայ թէ ձախ կողէն ալ վիրաւորուած էր եւ ձերմակ իւղի կտոր մը դուրս ինկած էր:

Ղազարին վիճակը շատ ծանր էր: Տասը վայրկեանի չափ թելերուս մէջ մնաց եւ շարունակ ջո՛ւր ջուր կ'ուզէր:

«Ղազար ի՞նչ կ'ուզես, ըսէ ինձի»:

«Փաշա իմ կողմէս մօրս եւ եղբայրներուս ձեռքերը համբուրէ, կարծեմ սխալ մը չգործեցի այս ճամբուն մէջ իյնալուս համար» Փայտէ շերեփով ջուր խմցուցի ու այլեւս չկրցաւ խօսիլ:

Յարութիւնին քով գացի, տեսայ թէ անոր վերքն ալ ծանր էր: Իր վերի սրունքէն վիրաւորուած էր եւ վերքը երեսուն սանդիմեթր երկար բացուածք մը ունէր:

Յարութիւն այնքան քաջ ու յանդուգն էր որ անտեսած էր իմ պատուերիս: Ան արհամարհած էր թշնամին եւ մեզի օգնութեան եկած էր: Երբ Ծիրին կատարը կը հասնին, հոն չեն գտներ մեր տղայքները: Եթէ մենք պաշարուած չըլլայինք անպայման անոնք պիտի գտնէին մեր երկու ընկերները զիրենք դիմաւորելու համար: «Յարութի՛ւն, փաշային թելադրած ճամբայով երթանք, կ'ըսեն իր ընկերները, Արծիւի եւ Արապոյի քարերէն, յայտնի է որ պաշարուած են»: Յարութիւն առանց կարեւորութիւն տալու անոնց խօսքերուն, կ'ըսէ. «Քիչ մըն ալ երթանք եւ տեսնենք թէ ի՞նչ կայ»:

Երբ քիչ մըն ալ կը ցածնան, վանքին գմբէթը եւ զանազան կրակներ կ'երեւին այլեւայլ կէտերու վրայ: «Յարութի՛ւն, ատոնք թուրք զինուորներու կրակներն են, եկուր փաշային պատուիրած ճամբայէն երթանք»: «Եկէք քիչ մըն ալ ցածնանք, մինչեւ բերուտեղը(**)»: Երբ հոս կը հասնին Յարութիւն կ'ըսէ. «Սարգիս եւ Ղազար դուք հետս եկէք, իսկ մնացածներդ հետ կ'եցէք, կ'ուզեմ խուզարկութիւն մը կատարել եւ տեսնել թէ ի՞նչ կայ»: Յարութիւն իր երկու ընկերները առած երբ կը ցածնար, յանկարծ ձայն մը կը լսէ:

Թուրք զինուորներուն մէջ հայերէն խօսող Քիւրտեր ալ կային: Անոնք վերը բարձր լեռան վրայ հորիզոնին մէջ նշմարած էին խումբին շարժիլը, երբ մօտեցած էին իրենց, անոնք իրենց խօսքը ուղղելով Յարութիւնին ըսած էին. «Ինչո՞ւ կայնեցաք, եկէք, եկէք, բոլոր ճիժերը գոմին մէջ են»:

Յարութիւն անձանօթ ձայները ճանչնալով փարօլան կը պոռայ եւ սակայն պատասխան չընդունիր: «Տղայք կրակեցէք, թշնամիներ են»: Թուրք զինուորներ ալ կրակ բացած էին ճիշտ նոյն ատեն: Գոմին

Ետև գտնուած փոքր բլրակին վրայ տասնեւհինգ քարեր կային, այդ քարերուն ետև պահուած թուրք զինուորներու համագարկէն էր որ վիրաւորուած էին Յարութիւն եւ Ղազար:

ՀԻՒՊԱՏՈՍԸ ԿԸ ՄԵԿՆԻ ՄՈՒՇԷՆ

Նոյ. 7ին երբ թուրք զինուորները մեզ պաշարած էին, Անգլիացի հիւպատոսը Մուշ քաղաքը թողուցած Պիթլիս կը մեկնէր: Ռուս եւ Անգլիական հիւպատոսներուն մէջ խուլ պայքար մը սկսած է: Ռուս հիւպատոսը ամէն ջանքերով Հայ ժողովուրդը Օրթոտոքս Եկեղեցիին կապել կը ջանար, ուստի անոր յաջողութիւնները անուշ չէին գար Անգլիացի հիւպատոսին: Թուրք պաշտօնեաները եւ Ռուս հիւպատոսը կը խորհէին թէ ես իմ թելադրութիւններս եւ ռազմանիւթս Անգլիական հիւպատոսէն կ'ստանամ, ուստի ամէն գնով իրարու դէմ լեցուած էին աստելութեամբ:

Նախկին յեղափոխական Արապպոյի հայրը ճերմակ մօրուքով, 95 տարեկան յարգելի ծերունի մըն էր: Վանահայրը կը կերակրէր զայն եւ ծերուկը վանքի գոմին մէջ կը քնանար: Կռիւի նախօրեակին գոմէն վանք բերի, հոն մնալու եւ թուրք զինուորներու եւ մեր գնդակներու զոհ չերթալու: Ծերունին գոմի կեանքը կը սիրէ եղեր, ուստի առանց իմ գիտակցութեանցս դարձեալ վանքին գոմը գացած էր:

Նոյ. 8ի առաւօտն էր: Արեւը կը փայլէր մեր գլխուն վերեւ: Ամէն բան պարզ եւ որոշ կ'երեւէր մեր շուրջը սառած գետնին վրայ եղեամով ծածկուած կարմիր ֆէտեր կ'երեւէին գոմին առջեւ: Տեղ տեղ արեան կարմիր շիթեր կ'երկարէին, ուստի ձայն տուի տղայոց որ լաւ հսկեն դիրքերուն: Ճարպիկ վազող տղայքները գոմը դրկեցի որ երթան եւ ֆէտերը հաւաքեն եւ բերեն: Երբ տղայքները գոմը կը մտնեն, Արապոյի հայրը գետնին վրայ պառկած կը տեսնեն:

Արապոյի հայրը եւ ֆէտերը առած գոմէն վանք եկան: «Ափօ ինչո՞ւ գացիր գոմ, գիշերը ի՞նչ տեսար»:

«Երէ փաշա, եօրդանս առին, սօշակս առին, բոլորը արեան մէջ թաթխեցին: Եօթը հաստ դիակ բերին: Թուրք զինուորներէն մին հրացանը սրտիս դրաւ որ պիտի սպաննէր զիս, կարմիր երեսով խորոտիկ մարդ մը կար որ երեսին վրայ սպի մը ուներ, էն մարդը չթողուց, էն մարդը օր թողնէր զիս կ'սպաննէին»:

Մենք Ափօին տուած լուրերուն համաձայն, հասկցանք որ այդ մարդը հայութենէ իսլամ դարձած Մահմետ Էֆէնտին էր:

Այդ օր աղօթարանը բացուելու մօտ Ղազար իր հոգին աւանդեց: Չանգակատան քով անոր գերեզմանը փորուեցաւ, որբերը եւ ուսուցիչները ազգային երգերով, խաչով ու խաչվառով թաղեցին սիրելի Ղազարը: Մեր երգեցողութիւնը կը լսէին թուրք զինուորները իրենց դիրքերուն ետեւէն: Երկու օր վերջը բնական մահով Արապպոյի հայրն ալ մեռաւ ու մենք զայն ալ թաղեցինք:

ՄԵԾ ԿՌԻՒԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Նոյ. 12ի առաւօտն էր: Օդը սկսաւ ալ աւելի ցրտանալ եւ ձիւնը բարձր լեռներէն հետզհետէ ցածնալով եկաւ հասաւ վանք: Մեզ պաշարող 6000 թուրք զինուորները ձմրան փութէն ու ցուրտէն պաշտպանելու համար մօտակայ հայ գիւղերէն -Բերդակէն, Արախէն, Տերքէ վանքէն, Ալի Չոնայէն վեց հարիւր լծկան եզներ բերած են իրենց ծառայեցնելու եւ գետնափոր տուններ եւ դիրքեր շինելու: Մուշէն եւ Մուշի շրջանէն հայ վարպետներ եւ գիւղացիներ բռնի հաւաքելով բերուած էին այս շինութիւնը լրացնելու: Վեց գիշերուան մէջ 196 գետնափոր տուններ շինուած էին այլեւայլ դիրքերու վրայ: Յորեկ աստէն աշխատանքի չէին կրնար լծել, քանզի անոնք պիտի վտանգուէին մեր կրակներէն, ուստի գիշերուան

մութէն կ'օգտուէին միմիայն: Շինուած դիրքերը թուրք զինուորներուն հազիւ վանքի պարիսպէն 200-250 քայլ հեռու էին:

Նոյ. 12ի առաւօտ կեղծ ցոյց մը կատարեցին թուրք զինուորները: Իրենց դիրքերէն քիչ մը անդին փայտերու վրայ ֆէսեր դրած էին: Մեր տղայքներ թուրք զլուխներ կարծելով կը կրակէին անվերջ եւ ուժգին կերպով, սակայն եւ այնպէս այդ ֆէսերը հոն էին եւ չէին իյնար: Ինծի իմաց տուին, կեղծ խաղը իսկոյն նկատեցի եւ հրամայեցի որ դադարեցնեն իրենց կրակները:

Այդ կեղծ ցոյցէն հազիւ քանի մը ժամ անցած էր մուրճի մը խուլ ու անվերջ հարուածներուն ձայնը լսելի եղաւ: Թուրք զինուորները յաջողած էին Աստուածածնի Աշտարակին արեւելեան սեղանի կողմի պատը ծակել եւ ներս մտնել: Մէզը եւ մշուշը ամէն բան փակած էր մեր աչքերուն առջեւէն: Թանձր մութ մշուշի պատ մը կար մեր եւ անոնց մէջտեղ: Ոչինչ չէր լսուեր, ոչինչ չէր հասկցուեր բացի մուրճի մը անվերջ ու խուլ հարուածներուն շարունակական ձայներէն: Մենք երբ հարուածներուն ձայնը լսեցինք, խորհեցանք թէ պարիսպն է որ կը ջանան ծակել, երբ լուսարար Սահակը եկաւ եւ հեւաշունչ ձայնով մը ըսաւ. «Փաշա՛ դուռը կը ծակեն»: Թուրքեր Աշտարակի մատուռը մտնելէ վերջ կը ջանային դուռը ծակել եւ հրացանի ծակեր բանալ դրան վերեւ իրենց համար: Այս ատեն մեզն ու մշուշը քիչ մը նօսրացաւ եւ նշմարելի կ'ըլլար ան այլեւս, ուստի մենք բոլորս մեր հրացանները ուղղելով դէպի թուրք զինուորին սասկեցուցինք զայն:

Սպաննուողը թուրք հարիւրապետ մըն էր, որ սրտնեղած իր զինուորին ապիկար մուրճի հարուածներէն, ինք անձնամբ ձեռք առած էր մուրճը դրան վերեւ հրացանի ծակեր բանալ ու ահա այդ ատեն էր որ օգտուելով մեզէն մենք սպաննեցինք զայն:

Պէտք էր հսկել վանքի պարիսպին, պէտք էր հսկել թշնամիին անցուղարձերը, պէտք էր հսկել եւ քաջալերել մեր դիրքերուն մէջ նստած տղայքները, իրեց այս յանդուգն ձեռնարկին համար, պէտք էր իմանալ թշնամիին ուժեղ ճակատը եւ հոն շարել վարպետ եւ ճարտար զարնող տղայքները թշնամին վիատութեան, յուսալքումի եւ պարտութեան մատնելու համար: Վեց հազար զինուորներ ամէն դիրքերու վրայ ուժեղացած իրենց ափին մէջ առած կը կարծէին մեզ: Անոնք վստահ էին թէ այսօր կամ վաղը պիտի կրնան ձեռք ձգել մեզ ալ ու ձողերու վրայ անցուցած մեր զլուխները ցոյցի պիտի դնեն Մուշի եւ Պիթլիսի հրապարակներուն վրայ, իրենց կուրծքերը պատուանշաններով զարդարելու եւ նոր դիրքերու արժանանալու:

Նոյ. 17ի առաւօտն էր: Այսօրուան կռիւր ահաւոր եւ անբաղդատելի էր նախորդ կռիւներուն հետ: Թուրք զինուորներն ու զօրականները իրենց պաշտօնատարներուն հետ զայրացած էին մեր կորովի եւ յանդուգն կեցուածքին համար: Իրենց բոլոր երագները եւ ակնկալութիւնները չքացած եւ փճացած էին, ուստի իրենց ատելութեան մէջ մոլեգին, սկսան կրակ տեղալ անվերջ եւ անընդհատ, վայրկեան մը իսկ դադար չկար: Վեց հազար հրացաններ ամէն կէտերէ ահաւոր ձայներով կուգային կը զարնուէին վանքի պարիսպին եւ գմբէթին, իրենց պատասխան ընդունելով միմիայն քանի մը հրացաններու համարուած փամփուշտները: Ոչ թրքական հրացանները, ոչ ցուրտն ու քամին կրնային սարսափեցնել եւ մարել կրակը մեր սրտէն, երբ դեռ երէկ արցունքի եւ վրէժի հետ սիրելի Ղազարը դաղեցինք: Պէտք էր սպաննէ լ, սպաննէ լ շարունակ լուծելու համար վրէժը ամէն անոնց որոնք ինկած էին: Տարափի պէս տեղացող հազարաւոր գնդակները կը սուլէին, կ'անցնէին մեր գլխուն քովէն, մեր ոտքերուն առջեւէն, բայց վանքը հոն էր տիրական եւ հզօր: Մենք երբեք չթերացանք, երբեք չընկճուեցանք, այլ մեր խիզախ կեցուածքով թշնամիին թուլցած եւ վիատած բազուկներուն յուսալքում պատճառեցինք զոհեր խլելով:

Պարտուած եւ ինկած էին թուրք բազուկները, ուստի թուրք դիւանագիտութիւնը իր ճարտար մեքենայութեամբ ուզեց կապել եւ խաբել հայ հերոսները, ուստի երբ անգօր էին իր հրացանները, իր լեզուն, իր սատանայական հնարքները ուզեց ձեռք առնել իր պարտութիւնը, իր ամօթը ծածկելու համար:

Կէսօրուան մօտ էր, երբ յանկարծ հրացանները լռեցին եւ թրքական փողերը դարձեալ սկսան հնչել եւ ահա կին մը երեւցաւ ձեռքերը վեր օդին մէջ բարձրացուցած: Այդ կինը դէպի մեզ կուգար ձեռքին մէջ թուղթի կտոր մը բռնած: Երբ կինը վանքի փոքր դրան առջեւ հասաւ, իր ձեռքին մէջ բռնած այդ պահարանը դրան ճեղքէն մեզի տուաւ: Նամակ մըն էր որ ուղղուած էր մեզի Թուրք կառավարութենէն հետեւեալ իմաստով. «Ի՞նչ կ'ուզէք, ի՞նչ է ձեր պահանջը եւ նպատակը»:

Պատասխանեցի թէ ես իմ ըսելիքներս գրաւոր չեմ կրնար ըսել, որովհետեւ շատ երկար է, կ'ուզեմ որ Ֆերիք եւ Ալի փաշաները Պիթլիսի կուսակալին հետ հոս գան եւ ես այն ատեն բերանացի կ'ըսեմ իմ ըսելիքներս:

Կինը իմ երկտող նամակս առնելով մեկնեցաւ:

Նոյ. 19ի գիշերը ժամը 3.5ին նորէն թուրք զինուորները երեք տեղերով ուժեղ յարձակում մը սկսան: Մեր 37 կանոնաւոր եւ չախմախի հրացանները կը պատասխանէին անոնց: Մուրթ էր երկինքը: Ահաւոր մշուշ մը տարածուած էր մեր շուրջ: Չիւնը թուրք զնդակներու խառնուած այնքան ահաւոր ու սարսուցացուցիչ չէին, որքան բնութեան տարրերուն առթած դժուարութիւնները: Տասը քայլի վրայ ոչինչ չէր երեւեր: Ես էի որ միայն իմ ձեռքիս մէջ մազերի հրացան ունէի: Կասկած մը սիրտս կը մաշեցնէր թէ մի գուցէ թուրք զինուորները օգտուելով մշուշէն թնդանօթի կրակով կոտորէին վանքի մեծ երկաթ գամերով ծածկուած երկփեղկանի դուռը եւ ներս լեցուէին: Այս կասկածին առջեւ տարուած ես մեծ դրան կը հսկէի, քաջալերելով դիրքին ետեւ դիւցազնօրէն կռուող մեր զինուորները, հաւաքելու իրենց ուժերը անվհատ, քանզի կը զգայի թէ մերն է յաղթանակը, որովհետեւ արդարութիւնն էր մեր ընկերը:

Արշալոյսը դարձեալ կը բացուէր եւ թուրք հրացանները դարձեալ կը լռէին իրենց անկումը եւ պարտութիւնը տեսնելով:

Նախորդ իրիկուան կասկածս փարատելու համար իսկոյն կանչեցի Միաբանութիւնը եւ զինուորներէն մաս մը եւ վանքին երկփեղկանի դուռը ետեւէն քարով, փայտով եւ հողով ամրացուցի: Այլեւս ոեւէ մտահոգութիւն եւ վախ չունէի թնդանօթի կրակէն:

Մեր ամրացուցած այդ դուռը այդպէս մնաց մինչեւ 1908 Օսմ. սահմանադրութեան օրերուն:

Երկու օրուան հրացանի ահաւոր ձայներէն ազդուած Յարութիւնը սոսկալի կերպով կը պոռար: Ան կը խորհէր թէ մենք զինք պիտի լքէինք եւ ինք ողջ ողջ Թուրքերուն ձեռքը պիտի մնար, ուստի անվերջ եւ անընդհատ կերպով կը պոռար եւ իր ձայնը կը լսէին Թուրք զինուորներն իսկ իրենց դիրքին մէջէն: Քովը վազեցի եւ գրկեցի զայն եւ ըսի. «Ի՞նչ է Յարութիւն, ինչո՞ւ կը պոռաս» «Գնդակ մը չեմ արժէր որ չես սպաններ ու երթար եւ զիս հոս ողջ ողջ թշնամիին կը ձգես» «Յարութիւն ի՞նչ գաղափար ունիս մեր վրայ, մենք քեզի համար տեղ պատրաստած ենք, մեր ուսերուն վրայ առած պիտի տանինք քեզ, եթէ չկրնանք ես իմ ձեռքովս պիտի սպաննեմ քեզ»:

Նախորդ գիշերուան մութէն օգտուելով թուրք զինուորները գոմին պատը ծակած ներս խուժած էին: Գոմին ներսի պատն ալ ծակելով մարագը եկած դիրքեր բռնած էին գոմին եւ մարագին մէջ մեզմէ եօթանասուն քայլի վրայ: Յանկարծ մէկը քրդերէն լեզուով հայհոյանք մը ըրաւ դէպի մեզի եւ սկսաւ պոռալ.

«Անդրանիկ փաշա, Անդրանիկ փաշա, ես Մերտինի գաւակն եմ, Հասանին ալ հայրը, ո՞ւր պիտի ազատիս իմ ձեռքէս»:

Գէորգը թարգմանեց խօսուած խօսքերը. ըսի Գէորգ պատասխանէ անոր Քրդերէնով, քանզի ես Քրդերէն չեմ գիտեր: Գէորգը պատասխանեց. «Ես պզտիկ Գէորգն եմ եւ Հասանին մօրը սիրականը, դուն ո՞ւր պիտի ազատիս իմ ձեռքէս»:

Մարդը ձայնը կտրեց. Այն ատենն էր որ թուրք մը ձայն տուաւ եւ ըսաւ. «Գէորգ Չավուշ դո՞ւն ես»

Այդ վայրկեանէն Գեորգին անունը մնաց Գեորգ Չաուշ: Գեորգ կարգ մը հայհոյանքներէ վերջ պոռաց. «Գացէք սոխ ու սխտոր ծախեցէք, դուք ուր կռուիլը ուր»:

Վանքը հինգ հատ գազանի պէս շուներ ուներ: Թուրք զինուորները սպաննած էին չորսը եւ մէկ հատը վիրաւոր ինկած էր վանքի պատին տակ: Այս շուներուն սպաննուիլը մասամբ օգտակար եղաւ մեզի, այն գիշերը որ մենք վանքը ձգէինք, կրնար ըլլար որ անոնց ձայները մատնէին մեզ, ձախողանքի մատնելով մեր ձեռնարկը:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ ՄԱՀԸ

Յարութիւնին վերքը եւ իմ ձեռքովս կը դարմանէի: Վանքին մէջ պէտք եղած դեղորայքները եւ միջոցները չունէինք: Ինչ որ կրնայինք ընել ըրինք առանց բան մը զլանալու: Հովանոցի ձողի մը (ճաղ մը) վրայ խայթան մը անցուցած երեսուն սանթիմ երկարութիւն ունեցող վերքը զգուշութեամբ կը մաքրէի: Գնդակը ջախջախած էր սրունգին ոսկորը եւ մկանները: Վերքը օրէ օր սկսաւ նեխիլ եւ ծանրանալ: Այլեւս գիտէի որ ապրելու ռեւէ յոյս չկար, բայց չէի խնայեր ռեւէ բան քանզի Յարութիւնը ամէնէն քաջ եւ ամենէն շատ սիրուած զինուորն էր: Նոյն. 20ի գիշերը զիս իր քով կանչեց եւ ըսաւ. «Փաշա այլեւս գիտեմ որ պիտի մեռնիմ, եղբօրս տղին դպրոց դրէք եւ կոնակիս ապան անոր դրկեցէք: 10 արծաթ տուած էիր Համբարձումը թաղելու, ահա աւելցածը առ: Վստահ եմ թէ դուք իմ վրէժս տասն անգամ աւելի պիտի լուծէք»:

Աւելորդ կը համարէի այլեւս քաջալերական ռեւէ խօսք խօսիլ: Գրկեցի զայն, թելերուս մէջ եւ համբուրել սկսայ: Զուր ուզեց, խմցուցի եւ քիչ վերջ բաժնուցայ թաց աչքերով եւ կոտրած սրտով: Յարութիւնը ինկած էր, քաջ Յարութիւնը՝ անոր կորուստը մեծ շատ մեծ նշանակութիւն ուներ մեզի: Զինուորները մէկիկ մէկիկ Յարութիւնին քովը դրկեցի որ համբուրեն զայն եւ իրենց վերջին յարգանքը մատուցանեն՝ որուն արժանի էր Յարութիւն:

Առաւօտեան դեմ ժամը երեքին Յարութիւնն ալ մեռաւ, խոր սուգի եւ վշտի ենթարկելով իր բոլոր ընկերները: Երգելով ու աղօթելով, խաչով ու խունկով Ղազարին նման թաղեցինք զայն Մբ. Գեորգի մատուոյն առջեւ:

Յարութիւնը ազնուախոհութեամբ եւ քաջութեամբ առաջին էր զինուորներուն մէջ: Բոլոր ընկերները ըլլային անոնք հինգ տարուան կամ երկու կամ երէկի եկողները՝ կը սիրէր, կը գուրգուրար անոնց վրայ: Հուժկու էր, լայնսիրտ եւ անվախ: Շատ համեստ էր եւ պարկեշտ, զոհաբերող ու ներող: Միջակ կրթութեան տէր՝ բայց հայրենասիրութեամբ լեցուն էր:

Մեր փամփուշտները հատնելու մօտ էին, ուստի աւելք էր նոր փամփուշտներ լեցնել, վառուած փամփուշտներուն պակասը լրացնելու համար: Գործի լծուցանք եւ այդ գիշեր 5000 փամփուշտներ լեցուցած էինք յաջորդ օրուան յարձակումին դիմադրելու եւ ռեւէ պատահականութեանց տոկալու համար:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

ԹՈՒՐՔ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

Նոյն. 22ի կէսօրն էր: Երկու կողմէն դադրած էին հռացանաձգութիւնները: Այն հայ կինը որ քանի մը օրեր առաջ նամակ մը բերած էր իր պատասխանը առած գացած էր, դարձեալ երեւցաւ իր ձեռքերը օղին մէջ բարձրացուցած: Այս կնոջ կ'ընկերանար վանքին վանահայր Յովհ. Վարդապետը: Մուշէն կուգային անոնք, իրենց հետ նամակ մը բերելով: Վանահայրը եւ կինը վանքի դրան առջեւ հասան:

Դողդոջ ձայնով մը վանահայրը ըսաւ. «Աստուած օրհնէ, Աստուած օրհնէ, ի՞նչ պիտի ըլլայ ձեր վիճակը չորս կողմ արիւններ թափուած էր: Աստուածածնի մատուռին գետինը արիւնով ծածկուած էր: Թուրք սպաննուածներն ու վիրաւորները զիջերով Մուշ կը բերուին յուսալքում չպատճառելու թուրք ժողովուրդին»:

«Հայր սբ. ինձի ըսէ թէ թուրք զինուորը ամենէն շատ ո՞ր կողմը կեդրոնացած է եւ այդ զօրքերուն հրամանատարին վրանը ո՞ր կողմն է»:

«Փաշա՛, ամէն կողմերդ զօրքերով լեցուն է: Լսածիս նայելով հրամանատարին վրանը Խել Յովհաննու Քարերն են: Աստուած օրհնէ ձեզ, կարդացէք այդ նամակը եւ պատասխանեցէք: Սուլթան Համիտէն իրատէ (հրաման) ելած է որ Մուշի քաղաքապետը, Խոսրով Վրդ. Պէրիկեանը, Մուղտաս էֆ.ին եւ Քոմիսար Մուհամմետ էֆէնտին գան եւ լսեն ձեզ եւ իմացնեն Վերին Մարմիններուն ձեր պահանջները»:

«Հա՛, ես ուզեցի որ Պիթլիսի կուսակալը, Տերիք եւ Ալի փաշաները գան անոնց հրաման եղած է»:

Նամակին պատասխանեցինք թէ թող գան: Յովհ. վարդապետը եւ կինը մեր նամակը ստանալով հեռացան վանքէն:

Այն օրը որ մենք իրենց նամակին պատասխանեցինք թէ թող գան, իսկոյն վանքին Առաջնորդարանը մաքրեցինք եւ մոմերուն դատարկ քառասուն սնտուկները բերինք եւ Առաջնորդարանին մէջ իրարու վրայ շարեցինք՝ վրայի չորս հինգ սնտուկները միայն փամփուշտներով լեցնելով: Փամփուշտի այդ սնտուկներուն քով ցիրուցան ձգեցինք փամփուշտ լեցնող գործիքները, անգլիական եւ տեղական վառօդներուն տոպրակները եւ սնտուկները: Մենք զմեզ պատրաստեցինք ընդունելու մեր «բարեկամները» որոնք պիտի գային մեզ մօտ լսելու մեր պահանջները...:

Նոյ. 23ի օրը ժամը 6.30ին (ը. թ.) թրքական փողերը դարձեալ հնչեցին: Քանի մը վայրկեան վերջ մէկ քանի անգէն մարդիկներ երեւցան: Անոնք դէպի մեզ քալել սկսան: Երբ մեզի մօտեցան, տեսանք թէ Մուշի Առաջնորդ Խոսրով Վարդապետ Պէրիկեան, Մուղտաս էֆ.ին, Մուհամմետ Եֆ.ին եւ վանահայրը Յովհ. Վարդապետն էին:

Աչքի զարնող ինը տղաքները իսկոյն իրենց դիրքերուն վրայ պահապան դրի եւ մնացած զինուորներն ալ պահեցի որ անոնք չտեսնեն մեր զինուորին խեղճ հագուստը եւ իրազեկ ըլլան մեր ուժին եւ քանակին:

Երբ խումբը Աստուածածնի մատուռին առջեւ հասաւ՝ հոն կեցան եւ սկսան մէկ քանի վայրկեան թուրք զինուորին հետ խօսիլ: Երբ դրան առջեւ հասան իսկոյն Վաղարշակն ու Բարսեղը դրկեցի որ վանքին փոքր դուռը բանան եւ հիւրասիրեն դէպի Առաջնորդարան: Տասը վայրկեանի չափ Վաղարշակին եւ Բարսեղին հետ խօսքի բռնուեցան քանզի կը վախնային ներս մտնել: Իսկոյն վերէն պոռացի. «Կամ ներս թող գան, եւ կամ հեռանան. թէ ոչ մենք զարնել ուզեցինք, արդէն զարկած էինք հեռաւորութեան վրայ: Պէտք է գիտնան թէ երբ մենք խօսք կուտանք, ամէն գնով մենք մեր խօսքերը կը յարգենք»

Ներս եկան եւ հիւրասիրուեցան Առաջնորդարան:

«Բարեւ ձեզ»:

«Բարի տեսանք»:

Սկսան իրենք զիրենք ծանօթացնել, Մուղտաս էֆ., Մահմետ էֆ.ին, Առաջնորդը եւ Վանահայրը:

«Նստեցէ՛ք, նստեցէ՛ք», ըսի:

Մուղտատ էֆէնտին վախէն կը դողար: Երբ Մուղտատի այդ վիճակը տեսայ՝ ըսի.«Կատարեալ կերպով դուք զձեզ ապահով զգացէք եւ մի՛ վրդովիք երբեք»:

Խոսքով Վարդապետ իր աջը երկարեց ինծի եւ ըսաւ.

«Համբուրէ, զաւակս, համբուրէ»:

«Մտածելիք ունիմ, պէ՞տք է համբուրեմ՝ թէ ոչ»:

«Աստուած օրհնէ, համբուրէ՛, համբուրէ՛»:

Համբուրեցի աջը: Վանահայրը եւ Պէհրիկեանը դիտմամբ իրարու հետ կը շփոթէի անոնց անունները տալու ատենս: Ես այդպէս կ'ընէի որ Յովի. Վարդապետը որեւէ պատասխանատուութենէ ազատ պահեմ: Վանահայր Յովի. Վարդապետը երկար շատ երկար տարիներէ ի վեր կը ճանչնայի եւ վայելած էի շատ անգամներ անոր հիւրասիրութիւնը եւ բարեկամութիւնը:

Հայութենէ դարձած Մուհամմէտ էֆէնտին սխալներս կը շտկէր քմծիծաղով մը՝ երբ Յովհաննէսին Խոսքով եւ Խոսքովին Յովհաննէս կ'ըսէի: Մեր խօսակցութիւնը սկսաւ եւ ես այսպէս խօսեցայ:

«Կը փափաքէի որ Ալի եւ Ֆերիք փաշաները հոս ըլլային Պիթլիսի կուսակալին հետ, բայց քանի որ Մուլթան Համիտը ձեզ նշանակած է գալ եւ դուք եկած էք, լաւ.....»

Այս ատեն էր որ Մուղտատ էֆէնտին խօսքս ընդմիջելով դողողջ ձայնով մը ըսաւ.

«Փաշա՛, վանքը (թէ՛ քէ՛ն) թող վկայ ըլլայ, ոչ մէկ բառ աւելի, ոչ պակաս պիտի ըսեմ: Պիտի խօսիմ ինչ որ ըսէք մեզի»:

Մենք մեր կոնակները մոմերու դատարկ սնտուկներուն տուած էինք: Իմ ձախ կողմս նստած էր «Գէորգ Զաուշը», անոր ձախ կողմը Հաճի Յակոբը. դուրը կեցած էր Վաղարշակը, իսկ լաւ զինուորներէն մաս մը դիրքերուն վրայ կեցած՝ կը հսկէին դուրսի անցուղարձերը:

Մուղտատ էֆէնտին դողողջուն ձեռքով մատիտ մը բռնած սկսաւ նօթագրել կտոր մը թղթի վրայ ինչ որ ըսի: Մեր պահանջները հետեւեալներն էին:

- 1.- Պօլիսէն մինչեւ հոս քաղաքական բոլոր հայ յանցաւորներու ներում:
2. - Իւրաքանչիւր գիւղէ հաւաքուելիք տասանորդը պէտք է գիւղացին ինք հաւաքէ եւ յանձնէ կառավարութեան՝ իրեն հետ ունենալով բարեխիղճ պաշտօնեայ մը միայն:
- 3.- Այն Քիւրտերը որոնք միշտ յարձակում գործեր են հայ գիւղերուն վրայ, զինաթափ ընել ել կամ պաշտպանել այդ գիւղերը:
4. - Այն բոլոր հայ գիւղերը որոնք գրաւուած են Քիւրտերէն, վերադարձուին Հայերուն:
5. - Այն բոլոր քիւրտ ցեղապետները որոնք կառավարութեան հետ հայ գիւղերէն տուրք կ'առնեն, անոնց ջնջումը: Կառավարութեան մէջ կառավարութիւն չըլլար:
6. - Դուք յեղաբոխականներս աւագակներ կոչած էք: Աւագակները պէտք է կառավարութիւնը ինք իր մէջ փնտռէ, որոնք ահագին զեղծումներ կը գործեն եւ կաշառքներ կ'առնեն: Երկար տարիներէ ի վեր է որ ես հոս եմ իմ զինուորներուս հետ, գողութիւն մը ըրած չեմ: Ձեր փօթեան ինծի հանդիպեցաւ, զայն տանող պաշտօնեաները ձգեցին ու բախան, մենք առանց կողոպտելու՝ թողուցինք եւ հեռացանք: Յաջորդ օր ձեր զինուորները եկան եւ հոն գտան տուրքակները, ձիերն ու ջորիները: Մենք խաղաղ ժողովուրդին ոչ մէկ օր կամ ոչ մէկ ատեն չարիք պատճառած ենք: Դուք գիտէք որ շատ անգամ մեզի

Քիւրտեր հանդիպած են, մենք զանոնք ոչ սպաննած եւ ոչ ալ անոնց չարիք հասցուցած ենք: Բայց այն որ մեզի կամ հայ ժողովուրդին դէմ չարիք գործած է, մենք պատժած ենք զայն, ինչպիսին է Պըշարը Խէլիլը: Պըշարը Խէլիլն էր որ Սերոբ Փաշային գլուխը կտրեց եւ անոր ընկերները սպաննեց իր էշիբէթին եւ Ալի փաշային հետ հայ դաւաճաններու մատնութեամբ: Կոտորեց Թալուրիկի Սպաղանաց գիւղի 27 կին եւ երեխաներ Տէր Պետրոսի հետ: Երբ անոնց դիակները Թաղուած էին հայ գիւղացիին կողմէն, 48 ժամ վերջը եկաւ հանեց եւ Ռէիս Մակարին տան մէջ լեցնելով քարիւղ ցանեց եւ վառեց զանոնք, անոնց հետքերը անհետացնելու համար: Հէթինկ գիւղէն եօթը երիտասարդներ բռնելով կապեց զանոնք անոնց թելերէն եւ գետը իջեցուց եւ հրացանազարկ ըրաւ բոլորն ալ: Այս բոլորը կատարուեցան թուրք կառավարութեան թելադրութեամբ: Թուրք. կառավարութիւնը միացած Խէլիլի հետ՝ այս ոճիրները գործադրեց եւ Սուլթան Համիտ անոր կուրծքը զարդարեց, Ալվարիճ հայ գիւղին տասանորդն ալ անոր ընծայելով: Ահա այսպիսի հրէշներն էին որոնք պատժուելու տեղ կը վարձատրուէին շքանշաններով եւ ընծաներով:

Ես երեք տեղերու վրայ մարդիկ դրած Խէլիլի ճամբան կտրած էի, եկաւ ու ողջ ողջ ձեռքս անցաւ, հարցաքննութենէ մը վերջ այս խէնչերովս եւ այս ձեռքովս անոր վիզը կտրեցի: Ահա Սուլթան Համիտի տուած պատուանշանն ալ: Խէլիլին գլուխը կտրելէս մինչեւ այսօր անոր հետ գործակցող ընկերներէն տասնեւեօթը հոգին ալ սպաննեցինք: Կառավարութիւնը փոխանակ ուրախանալու չարագործներուն պատժուիլը տեսնելով, բանտարկեց երեսուն եւ մէկ անմեղ Հայեր, ենթարկելով զանոնք անլուր չարչարանքներու:

7.- Մոկունք գիւղի Շերիֆին սպանութեան համար տասնեւհինգ անմեղ Հայեր բանտարկեցիք եւ քանի մը օր վերջ ձեր օրհնուած աղը տուիք եւ անոնք մեռան չարաչար մահերով: Անոնց տրուած թոյնին սաստկութենէն գլուխներուն մազերն իսկ թափեցան: Դուք առանց խղճահարուելու բանտերուն մէջ լեցուցիք մօտաւորապէս հարիւր եօթանասուն անմեղ հոգիներ եւ տակաւին կ'ըսէք ինծի թէ ի՞նչ է նպատակդ եւ ի՞նչ կ'ուզես:

8.- Սբ. Աղբերիկ վանքի վանահայր Ղազար վարդապետը դուք սպաննել տուիք երկու քիւրտերու ձեռքով, գիշեր ատեն վանքին դուռը բարեկամաբար ափ առնելով: Այդ երկու քիւրտերն ալ ես սպաննել տուի:

9.- Տ.կերտէն մինչեւ Պարսից սահմանը զինուած 150,000 քիւրտեր կան, ի՞նչ են ասոնք, եւ որո՞ւ դէմ ուղղուած են անոնց զէնքերը: Անոնք պահուած են միմիայն Հայուն պատուհաս դառնալու: Եթէ կ'ըսէք թէ արդարութիւն կայ, ո՞ր է, եւ ինչո՞ւ կը բանտարկուին Հայերը: Ինչո՞ւ չեն բանտարկուիլ քիւրտերը իրենց հրացաններուն համար, ո՞ր է այդ արդարութիւնը եւ «հայրական գուրբ»:

10. - Այս ի՞նչ տեսակ պաշտօնէութիւն է որ ամէն տեսակ բռնութիւններ կը բանեցնէ Հայ ժողովուրդին վրայ տուրք հաւաքելու պատրուակին տակ, իլելով անոնցմէ իրենց վերջին հացի կտորը՝ հայ պատիւին հետ: Այս վերջինը մեզի համար, անտանելի է: Դուք երբեք չէք խղճահարուիլ ճնշելէ եւ հալածելէ տկար ժողովուրդները եւ թոյլ Քիւրտ էշիբէթներն ալ:

11. - Մարգար վարժապետը կախեցիք, Մուրատն ու Տամատեանը բանտարկեցիք, Սերոբ Փաշան եւ Գուրգէնը սպաննեցիք, եւ հիմա ես եմ որ հոս եմ: Մենք հարիւրաւոր մղոններ կտրած հոս եկած ենք մեր պատանքները մեր տոպրակներուն մէջ դրած: Եթէ այս համեստ առաջարկներուս բաւարարութիւն չտրուի, մենք ուժ ունինք վեց ամիս դիմադրելու - աչքերս դարձնելով դէպի մոմի դատարկ սնտուկներուն: Քանզի թուրք ներկայացուցիչները չէին գիտեր թէ մոմերուն սնտուկները դատարկ էին: Անոնք այն տպաւորութիւնը ստացան թէ այդ քառասուն սնտուկները լեցուն էին ռազմանիւթերով: Այս բոլորին բաւարարութիւն տալու համար պէտք է վաւերացուին Սուլթանէն եւ օտար դեսպաններուն կողմէ, այն ատեն ես իմ երկրորդ ըսելիքս կ'ըսեմ: Եթէ իմ ըսածներս հեռագրէք, քսանեւչորս ժամէն Պոլիս կ'երթայ, երկու օր հոն խորհրդակցելէ վերջ՝ անոնց պատասխանը 13 օրէն փօսթով հոս կը հասնի, իսկ եթէ դուք շինուածք մը ընէք կտոր մը թուղթի վրայ, այդ պիտի մերժուի մեր կողմէն եւ պիտի վերադարձուի ձեզի:

Մեր խօսակցութիւնը տեւեց 7-10.30 ը. թ., երբ մեր խօսքերը լմնցան Սուղտատ էֆէնտին ըսաւ թէ «Փաշա՛, կարելի չէ՞ որ երկու կողմէն զինադադար մը կնքուի մինչեւ մեր պատասխան ստանալը» «Յայտնեցէք ձեր զինուորականներուն, եթէ իրենք յարգեն իրենց խոստումները, ես ալ կը յարգեմ, եթէ զարնեն, ես ալ կը զարնեմ»:

Մեր խօսակցութեան միջոցը զինադադար մըն էր ինքնին, թուրք զինուորները ազատ ու անվախ իրենց դիրքերէն դուրս ելած ձիւնին վրալ կը քալէին ու կը ծխէին:

Ժամը 10.30ին «մնաս բարով» ըսելով մեկնեցան: Երբ դուրս կ'ելլէին յիշեցուցի իրենց այն խոստումը որ նախապէս ըրած էին ինծի խօսելու իրենց բարձրագոյն պաշտօնէութեանց ճիշտ ու ճիշտ ինչ որ ըսինք իրենց: Այս ատեն էր որ Պէհրիկեան վրդ. հայերէնով դարձաւ եւ ըսաւ, «տղաս այդ պահանջներդ մէկ օրուան, մէկ շաբաթուան եւ մէկ տարուան գործ չեն, այլ տարիներու»:

Երբ մենք թուրք ներկայացուցիչներուն հետ վանքին Առաջնորդարանին մէջ նստած մեր առաջարկները կը ներկայացնէինք, ինքնին զինադադար մըն էր: Այդ պատեհութենէն օգտուելով Ռուսիոյ հիւպատոսը եկած եւ լուսանկարած էր թուրքերուն դիրքերը եւ պատնէշները Առաքելոց վանքին հետ:

Խելիլի սպանութեան պատմութիւնը մասնաւոր նպատակաւ պատմեցի թուրք ներկայացուցիչներուն, քանզի կառավարութիւնը 31 Հայեր բանտարկելով ծեծի եւ չարչարանքի ենթարկած էր պատրուակելով թէ այս նոր բանտարկուածները մասնակից եւ պատասխանատու են Խելիլի սպանութեան: Այս պատմութիւնը դիտմամբ պատմեցի տպաւորելու անոնց մտքերուն մէջ թէ ես իմ զինուորներուս հետ կատարած ենք Խելիլի սպանութիւնը եւ պատասխանատուն մենք ենք եւ ոչ թէ կարգ մը անմեղ Հայեր: Պատմութիւնս ակնկալուած արդիւնքը իսկոյն բերաւ: Երեք օր վերջը այդ 31 անձերուն հեռագրով ներում եկաւ Կ. Պոլսէն:

ՎԱՆՔԷՆ ԴՈՒՐՍ ԳԱԼՈՒ ԶԱՆՔԵՐ

Քսան օրուան մեր կռիւր արդէն արձագանգած էր Վանի, Պիթլիսի, Կարնոյ, Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի նահանգներուն մէջ: Քիւրտ, Թուրք եւ Հայ ժողովուրդներ այն համոզումը ունէին թէ մեզի համար ազատութիւն չկայ երբեք: Հայերը ամէն օր հսկումներ եւ աղօթքներ կը կատարեն եղեր մեր ազատութեան համար վանքին մատաղներ խոստանալով:

Երբ մենք մեր պայմանները ներկայացուցինք թուրք ներկայացուցիչներուն, այդ վայրկեանէն իսկ գիտէինք թէ մեր առաջարկներն ու պայմանները անընդունելի էին: Երկու կողմէն ալ խաղ մըն էր որ կը խաղցուէր ժամանակ շահելու: Հակառակ մեր զինադադարի խօսքերուն Նոյ. 24ի օրը թուրք դիրքերէն հրացաններ արձակուեցան: Մենք սովորականին պէս պատրաստ ու կազմ էինք մեր դիրքերուն մէջ. ուստի պատասխանեցինք անոնց բռն կրակով: Կարճ հրացանաձգութենէ վերջ օրը անցաւ խաղաղ եւ հանդարտ:

Այդ գիշեր դարձեալ ցուրտ էր: Մէզը մշուշին հետ ծանր ու խիստ կը տարածուէր եւ կ'երկարէր մեր շուրջ անտանելի դարձնելով եւ սառեցնելով ամէն բան: Թուրք զինուորները որոնք մեզմէ շատ հեռու չէին, մենք կը լսէինք անոնց խօսակցութիւնները եւ տրտունջները որ կ'ելլէր կ'երկարէր իրենց դիրքերէն եւ կուգար քամիին հետ մեզի: «Մահմուտ, Հասան, Սուպթաֆա, այս ի՛նչ ցուրտ է, այս ի՛նչ մահեր են որ կը պատահին ամէն օր, սա «ճան ֆէտայիներն» ալ չեն անցնիր եւ երթար որ մենք ալ ազատինք իրենք ալ»:

Յուրտը, մէզը, եւ ձիւնը նոր եւ անհասկնալի հիւանդութիւն մը բերած էին թուրք զինուորին: Հիւանդութիւն մը որ ենթական կը խելագարցնէր եւ կը մեռցնէր: Այս հիւանդութիւնը այնքան մեծցաւ եւ

տարածուեցաւ 6000 թուրք զինուորներուն մէջ որ կառավարութիւնը Երիզայի 4րդ զօրաբանակէն եւ Կ. Պոլսէն նոր բժիշկներ բերել տուաւ դարման մը եւ ճար մը գտնելու համար:

Քսան օրուան մեր դիմադրութեան ընթացքին մենք ալ մեր հիւանդները ունեցանք: 60-70 որբերուն մէջ հիւանդութիւն մը սկսաւ: Տասը որբեր փորհարութեան ցաւով կը տառապէին, երկու զինուորներս հիւանդ էին, ուտելիքը քանի մը օրերու հազիւ կը բաւէր: Ռազմանիւթ, օճառ, ծխախոտ հատնելու մօտ էին եւ չկային: Կը վախնայի թէ նոր զինուորներ ալ հիւանդանան կամ փորհարութեան հիւանդութենէն վարակուին: Ուստի պէտք էր ճար մը, կերպ մը, ճամբայ մը մտածել դուրս գալու վանքէն: Քսան օրուան դիմադրութիւնը եթէ զգաստութեան բերած չէր թուրք կառավարութիւնը՝ թուրք եւ Քիւրտ ժողովուրդներուն հետ, գէթ չափով մը օգտակար եղած էր Հայ ժողովուրդին համար: Եթէ քսան օրուան այս անհաւասար դիմադրութիւնը օտար դեսպաններուն ուշադրութիւնը գրաւած չէր, գէթ մտահոգութիւն պատճառած էր թուրք կառավարութեան նոր պատասխանատուութիւններէ զգուշանալու համար:

Գաղտնի կերպով կը լրտեսէի հասկնալու համար զինուորներու բարոյական կորովն ու քաջութիւնը: Կը ջանայի կարելի եղած չափով հանգիստ պահել եւ երկար քնացնել: Չորս խումբերու բաժնուած էինք դիրքերը հսկելու եւ մեր պարտականութիւնները կատարելու: Երեք ժամ Գէորգ Չաւուշը կը հսկէր, երեք ժամ Վաղարշակը, երեք ժամ Հաճի Յակոբը եւ երեք ժամ ալ ես:

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻ ԿՌԻԻՒՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՂ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Մենք մեր զինուորները իրենց առաջին անունով կը կանչէինք: Երբեք չէինք հետաքրքրուէր անոնց երկրորդ անունով կամ ո՞ր գիւղէն կամ քաղաքէն եկած ըլլալնին: Չէինք ուզեր գիտնալ այն նպատակաւ թէ, կրնար պատահիլ որ մեզմէ մէկը կամ միւսը թուրքերուն ձեռքը իյնար եւ ծեծի ու չարչարանքի տակ ակամայ մատնութիւններ ըներ: Մենք ստիպուած էինք այդպէս ընել, երբ նոյն ատեն նկատի ունէինք թէ միշտ նորեկ զինուորներ կուգային ու կ'երթային, կամ քիչ ատեն մեր մօտ կը մնային ու կը հեռանային դարձեալ:

- Անդրանիկ
- Ուրուխցի Յարութիւն
- Գէորգ Չաւուշ
- Վաղարշակ
- Հաճի Յակոբ
- Ղազար
- Մէլսո Պօղոս
- Անտրիկ
- Միսաք
- Վարդան
- Ասատուր
- Միմոն
- Թերփիէթօս Սարգիս
- Չէթօ
- Եղօ
- Բարսէղ
- Օսօի տղան Յովսէփ

Չաթալպաշ Արամ
Խասգեղցի Մկրտն
Մօսն
Իսօն
Հաւատորիկցի Մուրաս

Նոյ. 26ի խստաշունչ եւ սառեցնող առաւօտն էր: Մեզը երբեմն կը քշուէր ու կը տարածուէր դէպի դաշտ եւ երբեմն ալ խայթող ցուրտին հետ կուգար եւ կը փաթթուէր մեր շուրջ ամէն բան ծածկելով մեր աչքերէն:

Վանքին մէջ որբերն ու Միաբանութիւնը սովորականին պէս այդ օր ալ իրենց աղօթքներն ու մաղթանքները կը բարձրացնէին առ Աստուած լեցնելով մեր սրտերը կրօնի եւ հաւատքի անուշ զգացումներով, երբ դուրսը քանի մը քայլ հեռուն ձիւնի կոյտերուն եւ հողի դեզերուն ետեւ բիրտ ձեռքեր եւ վայրի սրտեր իրենց գլուխները պահած նէ րս, նէ րս, վանքի դռնէն նէ րս կ'ուզէին խուժել եւ արհնով եւ աւերով ծածկել ամէն նուիրականութիւն որոնք անեղծ ու մաքուր մնացած էին այդ չորս պատերէն ներս:

Կը մտածէի շարունակ երբ աչքիս առջեւ էին հիւանդ որբերը, հիւանդ զինուորները եւ այն անտանելի կացութիւնը որուն պիտի մատնուէինք ռազմանիւթի պակասին պատճառաւ: Կերպ մը, հնարք մը պէտք էր յղանակ պատուաւոր կերպով դուրս գալու: Երկար մտածումէ վերջ, վճռական որոշում մը տալով քովս կանչեցի Գեորգը, Վաղարշակը եւ Հաճի Յակոբը: Մեր ներկայ կացութիւնը եւ վաղուան բոլոր դժուարութիւնները բացատրելէ վերջ ըսի որ պէտք է այլեւս դուրս գանք վանքէն: Թուրքեր կեղծ թուղթ մը ձեռքերնին պիտի գան մեզ խաբելու յոյսով, ուստի պէտք է գիշերով կտրել թուրք զինուորական շղթան եւ անցնիլ: Միգուցէ Թուրք կառավարութիւնը միամիտ լինի հաւատալու իմ խօսքերուս թէ մենք հոս պիտի մնանք 6 ամիս մինչեւ որ մեր պահանջները կատարուին:

«Ի՞նչ է քու կարծիքդ, ըսին, մենք ապահով եւ անվնաս դուրս պիտի կրնա՞նք գալ»:

«Հարիւրին 99ը մենք բոլորս ալ ապահով դուրս պիտի գանք եւ ոեւէ մէկին քիթը պիտի չարիւնի, եթէ մեր անփորձ զինուորները հետեւին մեզի եւ սխալներ չգործեն: Դիրքերուն մէջ մէկ մէկ փորձառու զինուորներ դրէք եւ կանչեցէք բոլոր զինուորները վանքին հրապարակը որ ես դասաւորեմ զանոնք ձեր խմբապետութեան տակ եւ ըսեմ իմ ըսելիքներս»:

Քանի մը վայրկեանէն կատարուեցաւ իմ թելադրանքներս, զինուորները հրապարակ իջան եւ շարքի կեցան: Բոլոր զինուորներուն պատուիրեցի որ զգաստ եւ արթուն ըլլան եւ ըմբռնեն ըսելիքներս:

Առաջին - Գեորգ Չաւուշ, Մէյսո Պօղոս, Վարդան, Յովսէփ եւ ես 50-60 քայլ առաջ ձեր առջեւ ինկած պիտի քայլենք դէպի թրքական դիրքերը ճերմակ շապիկներ հագած եւ ճերմակներ մեր գլուխը փաթթած, որպէսզի ձիւնին մէջէն չտեսնուինք, իսկ Հաճի Յակոբ եւ Բարսեղ դուք պէտք է հետեւիք մեզի գոյգ-գոյգ շարուած խումբին առջեւէն: Ամէն մարդ պէտք է իր քովի ընկերը լաւ ճանչնայ, ինչպէս նաեւ իր առջեւէն քալող գոյգը: Խումբին յետնապահները պիտի ըլլան Վաղարշակ եւ Թէփէթօս Մարգիս: Մենք հինգ հոգիներս երբ վաթսուն քայլի վրայ յառաջանանք եւ ծունկ զարնենք, պէտք է որ մեզի հետեւող խումբն ալ ծունկ զարնէ մեր օրինակին հետեւելով:

Մեր բռնած ուղղութիւնը պիտի ըլլայ Արապաօի եւ Արծիւի քարերը, անկէ իջնել ձորը եւ անցնիլ Մրգու գոմը, որը դիմացի լերան սարալանջին վրայ է: Մեր բոլոր հին զինուորները գիտէին այդ գոմը, ուստի նորեկներուն ալ ցոյց տուին զայն: Եթէ փորձի ատեն ոեւէ իրարանցում եւ կռիւներ պատահին եւ խումբը մասերու բաժնուի, ամէն մէկ խումբ կամ մաս պէտք է գոմին առջեւ ձիւնին վրայ ձեռնափայտ մը խրէ իբր նշան իրենց անկէ անցած ըլլալուն: Քամին սաստիկ է եւ կրնայ ըլլալ որ գոցէ ձեր հետքը, ուստի այդ ձեռնափայտերը միմիայն վստահելի նշաններն են մեզի համար:

Վաղը Նոյ. 27ի իրիկունը ժամը 3.15, ը. թ. գիշեր ատեն այստեղէն դուրս պիտի գանք: Մենք հինգ հոգիներս որ խումբին առջեւէն պիտի քալենք ճերմակներ փաթթած եւ շապիկներ հագած, պիտի զարնենք մեզի հանդիպող թշնամին, իսկ դուն Հաճի, քու խումբովդ պիտի անցնիս Արապպօի եւ Արծիւի քարերը եւ թշնամին իր կոնակէն պիտի զարնես: Եթէ ձեր հրացաններուն ձայնը ելլէ մենք ձեզի օգնութեան կուգանք:

Այս բոլոր պատուերները տալէ վերջ, խումբը վարժեցնելու համար բակին մէջ փորձեր կատարեցի, տեսնելու թէ ըմբռնած են ընելիքնին: Կը քալեմ, ծունկ կը զարնեմ, ետիս կը նայիմ տեսնելու թէ բոլոր թելադրութիւններս կը կատարեն իրենց խմբապետներուն հսկողութեան տակ: «Տղայք, հասկցա՞ք ձեր կատարելիք պարտականութիւնը»: «Այո՛, փաշա, հասկցած եւ պատրաստ ենք»: «Հոս կանչեցէք ուսուցիչները եւ որբերը»:

Երբ ուսուցիչներ եկան, անոնց պատմեցի մեր նպատակ եւ ըսի թէ ձեւականութեան համար պիտի ծեծեմ ձեզ որբերուն առջեւ եւ պիտի բանտարկեմ, որպէսզի ձեզ ազատեմ ռեւէ պատասխանատուութենէ իմ վանքէն դուրս ելլելէս վերջ, առանց ռեւէ պատճառանքներ տալու կառավարութեան՝ ըսելու ձեզ թէ. «Դուք թէ որ բարեկամ էիք կառավարութեան, ինչո՞ւ զանգակը չքաշեցիք եւ ձայն չտուիք մեզի ֆետայիներու գնալը»: Ձեր վրայ դուռը պիտի կղպեմ եւ բանալիներուն տեղը միայն 80 տարեկան տնտես մայրիկին պիտի ըսեմ:

Նոյ. 27ի օրուան կէսօրն էր: Նոյն փորձերը դարձեալ կը կրկնեմ: Տեսայ թէ խումբը ըսածներս կատարեալ կերպով ըմբռնած է եւ գիտէ իր ընելիքները, ուստի յանձնարարեցի որ խումբը երկու օրուան հաց դնէ իր տոպրակներուն մէջ եւ պատրաստ ըլլայ մեկնելու ճիշտ ժամանակին:

Իրիկուն էր: Խիտ մշուշը ալ աւելի թանձրացաւ: Մշուշին մէջէն աղօտ շատ աղօտ կերպով կը պլպլան կրակի լոյսեր: Թուրք զինուորներ իրենց պատնէշներուն ետեւ կրակներ վառած մեզ կը հսկէին՝ գետնափոր տունին մէջ սեղմուած: Պէտք էր զգոյշ ըլլալ, պէտք էր զգաստ եւ արթուն ըլլալ մեր ծրագիրը յաջողութեամբ յառաջ տանելու եւ թշնամին ամօթի, զարմացումի եւ անակնկալի մատնելու համար: Պէտք էր հայ հանճարը, հայ միտքը, իր ճարտար մտայնութեամբ եւ հզօր սրտով ծիծաղէր եւ արհամարհէր յանդգնօրէն Թուրք կառավարութիւնը, իր պաշտօնեաները եւ զինուորը, վերջը ուժեղ հարուած մըն ալ տալով: Պէտք էր մեր յաղթանակով ցելիէ ցելի թաղուէր թուրք գահը եւ թուրք զինուորականը աշխարհի առջեւ ծաղր ու ծանակ ըլլար: Պէտք էր ափ մը ճան ֆետայիներու կորովը եւ յանդուգն սիրտը կտրէր անցնէր վեց հազար թուրք կանոնաւոր զինուորներու շղթան, յոյս, հաւատք եւ կորով ներշնչելու հայ սրտերուն, որոնք տառապած էին, անիրաւուած եւ զրկուած էին:

Ժամը կէսն էր: Թէ նախագոյշութեան եւ թէ խումբը յանկարծակիի չբերելու համար, երեք հոգիսց երեք խումբեր դրկեցի եռանկիւն ձեւով մը՝ երեք կէտերու վրայ դիրքեր բռնելու: Երեք հոգի գոմին անկիւնը պէտք էր դիրք բռնէին, երեք հոգին Թաղէոս Առաքեալի Աղբիւրը, երեք հոգի ալ երեք վիթխարի ծառերուն ետեւ: Եթէ մինչեւ ժամը երեքը թուրք զինուորներ հանդիպին «զարկէք, հրացանները առէք եւ ներս եկէք» Այն վայրկեանին որ ձեզ ձեր դիրքերուն կը դրկեմ 12 զինուորներ վանքի դրան առջեւ զինուած կը պահեմ դուռը բաց ձգած, վտանգի մը պահուն հոն դիմեցէք, անոնք թէ ձեզ կը պաշտպանեն եւ թէ ձեզ ներս կ'առնեն: Եթէ ռեւէ դէպք չպատահի, ժամը ճիշտ 3.15 անցած խումբը ճամբայ պիտի ելլէ, դուք ալ ձեր դիրքը թողուցած՝ իսկոյն կուգաք եւ կը միանաք ձեր շարքին՝ նախապէս որոշուած ձեր տեղերուն մէջ:

Ժամացոյցները կը շտկեմ եւ ճամբայ կը հանեմ իրենց պարտականութիւնները կատարելու համար: Ահա եկաւ վերջապէս բաժանումի ժամը: Բանտարկուած էին որբերն ու ուսուցիչները: Բանալիները ձգուած են ցելիերուն եւ ձիւնին մէջ: Ութսուն տարեկան ծերուկ տնտես մայրիկը հետս էր. «Մայրիկ ահա բանալին հոս ցելիերուն մէջ կը ձգեմ: Երբ մենք դուրս ելլենք դուռը կը փակես եւ երկաթը կ'անցնես: Վանքին դուռը չես բանար մինչեւ որ Ֆերիք փաշան, վանահայրը եւ Առաջնորդը չգան: Եթէ թուրք զինուորներ սպառնան մի՛ վախնար: Եթէ սանդուխներ դնեն ու պարիսպէն ներս գան դարձեալ դուռը մի բանար որ թուրք զինուորները վանքը չկողոպտեն»:

«Մեռնիմ քեզի, ինչ որ կ'ըսես անանկ կ'ընեմ, Աստուած եւ Քրիստոս քեզի հետ ըլլայ»:

«Գեո՛րգ, Սէյտօ Պօղո՛ս, Վարդա՛ն, Յովսէ՛փ, հագէ՛ք ձեր ճերմակ շապիկները եւ փաթեցէ՛ք ձեր գլուխները»:

Այն զինուորները որոնք նորեկ էին, հրաման ըրի որ, պարպեն իրենց հրացանները, ըլլան անոնք էվգելի կամ չախմախի: Այդպէս պետք էր ընել այդ տասնեւհինգ անվարժ զինուորներուն, որովհետեւ անոնք անփորձ էին եւ կրնային վտանգել մեզ կրակ բանալով:

«Գեորգ խուզարկէ անոնց հրացանները»:

Գեորգ մէկիկ մէկիկ նայեցաւ հրացանները:

Ամենքն ալ կազմ եւ պատրաստ են, տոպրակնին շալկած, հրամանի կ'սպասեն շարժելու:

«Տղէ՛րք, հետեւեցէք ինձի որ Յարութիւնին եւ Ղազարին գերեզմանները համբուրենք եւ մեր վերջին յարգանքը տանք անոնց»: Կարգով անոնց գերեզմաններուն քարերը եւ վանքին ապանոսեայ դուռը համբուրեցինք կարճ, շա՛տ կարճ աղօթք մը մրթմրթալով: Հաւատքի եւ յոյսի աղօթքներ էին որ կը մատուցանէինք հոն, երկու սիրելի կտրիճներու գերեզմաններուն վրայ եւ խունկով ու աղօթքով սրբացած վանքի հին, շա՛տ հին դրան առջեւ:

Ժամը 3.15 անցած էր արդէն, երբ ծերուկ տնտես մայրիկը ճամբու կը դնէր զիշերուան մութ ու մռայլ այդ պահուն:

Այլեւս վանքին նուիրական դռնէն դուրս էինք: Քսան օր այդ հոյակապ եւ պատկառելի հաստատութիւնը մեզի օթեւան եւ պատնէշ եղած էր կոուելու Ազատութեան եւ Արդարութեան համար, ու հիմա կը մեկնէինք այլեւս այդ օրհնուած ու անեղծ մնացած սրբավայրէն դէպի վտանգներով լեցուն անորոշ կայանները...:

Հինգ ճերմակ շապիկներ հագնող զինուորներս առաջ ինկանք մեզի հետ առնելով վանքին դրան առջեւ սպասող տասներկու զինուորները: Վանքին դուռը հանդարտօրէն փակուեցաւ աղօթքի եւ մաղթանքի թափփոն բառերու հետ: Քալեցինք մէկ քանի քայլ եւ ահա մեզի միացան երեք դիրքերու վրայ հսկող տղայքներն ալ եւ մտան իրենց որոշուած շարքերուն մէջ: «Ի՞նչ տեսաք տղերք ձեր շուրջը, ոեւէ մարդ կամ շարժո՛ւմ»: Նորեկ զինուորներէն մէկը ըսաւ. «Փաշա կարծեմ հոն մարդ կար»:

«Սէյտօ Պօղոս, ոեւէ մարդ տեսա՞ր»:

«Չէ՛ փաշա, քամիին վզվզոցն էր»:

Հինգ ճերմակ շապիկներ հագնողներս 50-60 քայլ առաջ ինկած կը քալէինք լարուած ուշադրութեամբ եւ խուզարկու նայուածքներով: Երբ 50 քայլ յառաջ գացած էինք, իսկոյն ծունկ զարկինք քննելու եւ տեսնելու մեր շուրջ գտնուածները: Ետեւս նայեցայ եւ տեսնելու թէ խումբը ծունկ զարկա՞ծ է: Տեսայ թէ կարգապահութիւնը կատարեալ էր: Երեսուն քայլ դարձեալ յառաջացանք, նորէն ծունկ զարկինք, աջ ու ձախ եւ կեդրոնը խուզարկելու համար: Ոեւէ շարժում կամ շշուկ չկար, քամին միայն կը սուլէր ծառերուն մէջէն եւ ձիւնը կը պտոյտքէր անընդհատ: Թուրք զինուորներուն վառած կրակները տակաւին կը պլպլային: Երեսուն քայլ դարձեալ յառաջացանք: Քամին կատաղի գազաններու նման կ'որոտա՞ր, կը գոռա՞ր ու կ'անցնէ՞ր մեր քովէն, մեր երեսին, մեր հագուստներուն զարնուելով եւ ձիւնով շէխելով մեր դէմքերը: Երեսուն քայլ դարձեալ յառաջացած էինք եւ փոքր դարի մը վրայ ելած արդէն թուրք յառաջապահ զինուորին հետ դէմ դիմաց էինք: Դարը քարքարոտ էր եւ դէպի այն ձորը կը տանէր որ մենք նախապէս որոշած էինք անցնիլ անկէ գոմը հասնելու եւ ձեռնափայտեր խրելու իբր նշան խումբին ապահով անցնելուն համար:

Չայն մը, դողողուն ու կցկտուր ձայն մը յանկարծ կոչեց.

«Դուք ո՞վ էք»:

Մեր եւ թուրք զինուորին մեջտեղ հազիւ հինգ կամ վեց քայլ կար: Չորս ընկերներուս հետ մեր հրացանները ուղղելով անոր կուրծքին.

«Չճանչցա՞ր զիս, ես հարիւրապետ Մահմէտ էֆէնտին եմ, կէս ժամ է որ հոս կը խուզարկեմ եւ դուք կը քնանաք, այսպէ՛ս պիտի պահեք եւ հսկեք ճան ֆետայիները, արգիլելու անոնց փախուստը»: Խօսքերս դէպի Գեորգ Չաուշին ուղղելով ըսի. «Մահմէտ Չաուշ այս մարդը կը քնանար, այնպէս չէ՞»:

«Այո, էֆէնտի կը քնանար», ըսաւ Գեորգը:

Մեր ետեւէն եկող խումբին յառաջապահները կը լսէին մեր խօսակցութիւնները: Ձեռքով նշան ըրի տղայոց որ գան եւ ետեւի դիրքերը բռնեն: Քիչ մը վարանեցան անոնք եւ ուշացան դիրքերուն ետեւ անցնիլ, ուստի օգտուելով առիթէն հարցուցի թուրք զինուորին թէ «անունդ ի՞նչ է»:

«Հասան», պատասխանեց դողող ու վարանոտ ձայնով: «Ո՞ւր տեղացի ես եւ որո՞ւ որդին ես, ըսէ ինծի, ես քեզի ցոյց կուտամ առտուն այս անտարբերութեանդ պատիժը»:

Դողող ձայնով մը ըսաւ. «Աստուած, Աստուած, չեմ գիտեր դուք ի՞նչ տեսակ մարդիկներ էք»:

«Կտրէ ձայնդ թէ ոչ շան պէս պիտի սատկիս», ըսի եւ հրացանս ուղղեցի կուրծքին:

Խումբը այս ատեն իմ երկրորդ նշանիս վրայ եկաւ ու անցաւ մեր քովէն: Անոնք փոխանակ Արապպօի եւ Արծիւի քարերէն անցնելու, ձիւնին վրայ նստած թեքուեցան դէպի ձորը ու ա՛լ չերեւցան: Ինծի հետ մնացած տղայքները իսկոյն քարերուն ետեւ անցան եւ հասան Արապպօի եւ Արծիւի քարերը: Այս ատեն տեսայ թէ միմիայն ուրջ տղայ հետեւած էին ինծի եւ միւսները դէպի ձորն ի վար իջած եւ անհետացած էին շուտ հասնելու գոմը եւ զերծ ըլլալու թրքական կրակէն ու հետապնդումներէն: Երբ արդէն քարերը հասած էինք թուրք զինուորը սկսաւ պռռալ.

«Ճան ֆետայիները փախան, ֆետայիները փախան՝»: Թրքական բոլոր դիրքերէն սուկալի հրացանաձգութիւն մը սկսաւ, անվերջ եւ անհատնում հրացանաձգութիւն մը: 6000 հրացաններ կը սուլէին օդին մեջէն եւ ձիւնին ու փութին հետ խառնուած կ'իջնէին, կուգային, կ'անցնէին մեր քովէն, մեր գլուխներուն վրայէն, բայց մենք լուռ ու անձայն մեզին ու մշուշին մեջէն, փութին ու ձիւնին դէմ կռուելով դէ՛ պի գոմ, դէ՛ պի լերան սարալանջը կը դիմէինք մեզմէ առաջ ձորը իջնող տղայոց հասնելու եւ զիրար ողջագուրելու գոմին առջեւ:

Երբ քիչ մը յառաջացած էինք, թրքական ծանր կրակներէն ազդուած ինծի ընկերացող տղայքները ըսին. «Փաշա հոս քարերուն ետեւ կենանք եւ դիրք բռնենք»:

«Չէ՛ տղերք, մի՛ զարնէք, անոնք մեր հետքերը կորսնցուցին եւ մեր հրացաններուն կրակները պատճառ պիտի ըլլան մեզ մատնելու եւ մեր ուղղութիւնը մատնանշելու»:

Երբ քիչ մըն ալ յառաջ գացած էինք ըսի. «Տղա՛յք, հանեցէք ձեր թաշկինակները եւ մաքրեցէք ձեր հրացանները» Քամին եւ ձիւնը այնքան ահաւոր ու ծանր էին որ ծածկեր էին կոլն ու գոմը: Երկար, շատ երկար փնտռեցինք, բայց չգտանք: Երբ գոմը փնտռելու ջանքին մեջ էինք, մէկը նշմարելի եղաւ մութին մեջ, բռնեցինք զայն եւ տեսանք թէ Յրոնք գիւղի մեր անվարժ տղայքներէն է: Չէր կրնար խօսիլ: Յուրտն ու վախը բռնած էին իր լեզուն: Հազիւ կրցաւ մէկ երկու բառ խօսիլ:

«Մկրօ՛ն... Մկրօ՛ն զարնուեցաւ... Գեորգ Չաուշ անոր ոտքէն քաշեց դէպի ձորը, ես բաժնուեցայ եւ հոս եկայ»:

Կասկածներու տակ ընկճուած քալեցինք: Մկրտն սպաննուած էր, տղայքները չէին երեւեր, այս տղան միայն եկած հոս հասած էր: Ի՞նչ եղած էին միւսները, ո՞ր մնացին անոնք, ինչո՞ւ համար գոմը չէին, երբ անոնք մեզմէ շա՛տ առաջ ձորը իջած էին զերծ մնալով թրքական կրակէն: Այս մտածումները միտքս կը չարչրկէին, ուստի պէտք էր տեղ մը հասնիլ եւ լուր մը ստանալ եւ օգնութեան փութալ անոնց:

Ծիրինկատար, Ճիտօ Քարոց, Կորեկի Աղբիւր Կուռթիկով Սասուն երթալը անկարելի էր, քանզի սաստիկ քամի էր եւ ձիւնը ահաւոր: Հովը այնքան ուժեղ էր, որ հակառակ մեր կամքին կը քշէր, կը տանէր մեզ յարդի մը պէս: Եթէ փորձէինք այդ ճամբայէն անցնիլ, անպայման եւ անկասկած ամենքս ալ կամ խեղդամահ պիտի ըլլայինք եւ կամ ձեռն հիւսերու տակ պիտի թաղուէինք, ուստի երկու ժամուան ճամբան վեց ժամէն կտրելով լուսաբացին նշմարեցինք Հաւատորիկ գիւղին գոմերը: Երբ գոմը հասանք, գոմին տէրը դուռը բացաւ եւ մեզ ներս առաւ, օճախը վառեց եւ մենք կրակին առջեւ մեր թաց հագուստները չորցուցինք: Զինուորներէն մէկին հրացանին կոթը կոտրած էր, իսկոյն զայն շինեցի եւ քիչ մը գարի հաց ուտելէ վերջ երկու տղայքներ գոմերէն մեզի հետ առնելով ճամբայ ինկանք դէպի Շէյխնիստ: Այս գոմին տէրը կարելի եղած չափով հիրասիւրեց մեզ: Այս մարդը քառասուն տարի էր որ հովիւ էր եղած եւ մեզ տեսած չէր: Հարցուցի անոր թէ՝ «Ի՞նչ գաղափար ունէր վանքին մէջ փակուած ճիժերուն մասին» Ան ըսաւ թէ. «Աստուած հասնի վանքի ճիժերուն, չեմ գիտեր ի՞նչ խելքի կը ծառայեն: Կ'ըսեն թէ Ռուսաստանէն օգնութեան պիտի գան անոնց: Մեր գիւղէն 200 գերաններ տարին եւ ամէն օր 50-60 Հայեր բռնի կը տանէին եւ աշխատցնել կուտային գետնափոր տուններ շինելու վանքը պաշարող զինուորներուն համար»:

Երբ մնաս բարով ըսինք ու միացանք հարեւան գիւղէն եկող երկու տղայքներուն՝ ըսաւ. «Կ'երեւի դուք էիք վանքէն ազատուող ճիժերը, Աստուած եւ Քրիստոս ձեր հետ ըլլայ, բարի երթաք»:

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Հաւատորիկի գոմերէն ճամբայ ինկանք դէպի Շէյխնիստ: Շէյխնիստի բնակիչները ամենքն ալ մեզ կը ճանչնային, ըլլար ծեր կամ փոքր, այր թէ կին: Գիւղացիք երբ տեսան մեզ, սրտաբաց եւ ուրախ մեզ ողջագուրեցին: Անոնք ուրախ էին մեր ազատութեան եւ յաղթանակին համար, անոնք հիրասիւրեցին մեզ կաթով, կարագով, մածունով ու թանով: Այս գիւղէն վեց երիտասարդներ կանչեցի եւ պատուիրեցի որ երեք խումբերու բաժնուին եւ երթան ու լուր մը բերեն մեր տղոցմէն: Տղայքները հազիւ մեկնած էին, երբ գիւղացիք լուր բերին թէ ճիժերը իրենց հետ շալակաւորներ ունենալով ձորէն անցան: Այս որ լսեցի, ըսի անոնց. «Հաստատ դուք տեսա՞ք ճիժերը»:

«Այո՛ փաշա, տեսանք»:

«Տղերք, ուրեմն եկէք որ երթանք, շուտ աճապարեցէք ու անոնց հասնինք»:

Տղայքները յոգնած էին: Անոնք ամենքը մէկ մէկ կողմ ինկած կը քնանային: Երկա՛ր աշխատանքէ ու ջանքէ վերջ, վերջապէս կրցայ ոտքի հանել զանոնք, յառաջ երթալու եւ մեր ընկերներուն միանալու համար: Երբ ճամբայ կ'ելլէինք, գիւղացիներուն պատուիրեցի որ մեր ոտքերուն հետքը ձիւնին վրայէն անհետացնելու համար գիւղին ոչխարները դուրս հանեն: Երբ մենք դուրս կ'ելլէինք, անոնք իրենց 6000 ոչխարները դուրս հանեցին մեր ոտքերուն հետքերը անհետացնելու համար:

Երբ Քոբ երթալու համար ձորին բերանը հասանք՝ դէպի լեռը բարձրանալու, մեր առջեւ խումբ մը նշմարեցինք: Տասնետուրը հոգինոց խումբ մըն էր ան: Այդ խումբէն երկու հոգի բաժնուեցան եւ դէպի մեզի ուղղուեցան: Երբ մեզի մօտեցան, տեսանք թէ մէկը Հայ էր, միւսը Քիւրտ: Հայուն հարցուցի թէ. «Տղա՛յ, մեր առջեւէն քալողները որո՞նք են», ըսաւ. «Փաշա՛, ուրը Քիւրտ, մնացածը Հայեր են»:

«Շատ լաւ»: Քալեցիւնք եւ հասանք խումբին: Երբ Չէթօ եւ Մէյնօ Պօդոսը քիւրտերը տեսան՝ հրացաննին վերցուցին որ սպաննեն: Ապտակ մը մէկին, ուրիշ մը միւսին զարկի եւ սկսայ բարկանալ, եւ դառնալով քիւրտերուն ըսի. «Մի՛ վախնաք, ոեւէ բան պիտի չպատահի ձեզի»:

«Տղերք, 21 օր 6000 թուրք զինուորներու դէմ կռուեցաք եւ ազատեցաք, ամօթ չէ՞ մեզի, աշխարհ ի՞նչ պիտի ըսէ, երբ լսէ որ մենք սպաննեցինք այս անգէն քիւրտերը, այդքան պատուաւոր դիմադրութենէ վերջ»:

Տղայքները ազդուած իմ խօսքերէն, գլուխնին կախեցին եւ մտիկ ըրին: Այս քիւրտերը կը պատկանէին Պօշրգցի Էշիրէթին: Ձիւնին վրայ նստեցանք քիչ մը հանգչելու համար: Քիւրտերը իրենց հացին ծրարները բացին եւ ծխախոտի փայտէ տուփերը տուին մեզի ծխելու համար: Օրերով ծխած չէինք: Հակառակ ձմռան ցուրտին եւ ձիւնին առթած դժուարութիւններուն, մենք մոռցած մեր յոգնութիւնը՝ կը քալէինք ժամ առաջ տղայոց հասնելու: Հեռուն ձիւնին մէջէն ուրիշ խումբ մը երեւցաւ: Հայերուն հարցուցի թէ. «Ձեր առջեւէն քալողները որո՞նք են, գիտէ՞ք»:

«Այո՛ փաշա, ճիժերն են»:

Հազար քայլի չափ հազիւ քալած էինք, երբ ձիւնին մէջէն մէկը երեւցաւ: Մոկաց Եսթերին եղբայրն էր: Այն տղան էր որ Եսթերին պատիւը փրկելու համար Մուշեցի թուրք շերիֆը սպաննած եւ մեր մօտ եկած էր: Տղան պառկած էր կոնակին վրայ, աչքերը ծռած էին, լեզուն իր բերնէն դուրս ինկած էր, եւ արիւն կը կաթէր: Խենչերովս իսկոյն ակօռները բացի եւ դգալի կոթ մը անցուցի ակօռներուն տակ լեզուն ազատելու համար: Քառորդ ժամ շփել տալէս վերջ, ձեռքը ձեռնոցներ անցուցի, գլուխը փաթթեցի ու քրդերուն շալկեցնելով ճամբան շարունակեցինք:

Մտահոգ էի, ի՞նչ էր պատահած որ այս տղան հոս միսմինակ ձիւնին մէջ ձգուած էր: Ինչո՞ւ համար տղայքը իրենց հետ վերցուցած չէին զայն, այս մտածումին տակ ճնշուած՝ արդէն հասած էինք սարին գագաթը: Երբ դէպի Քոբ երթալու համար ձորը մտանք, ձիւնին մէջ մեր տղայոց հրացաններուն կոթերուն կաղապարները տեսայ: Մեր եւ թուրք զինուորին հրացաններու կոթերուն ձեւերը տարբեր էին: Հակառակ իմ պատուէրիս, տղայքը անզգոյզ գտնուած էին իրենց հրացաններուն կաղապարներուն հետքերը ձիւնին մէջ թողելով: Ես պատուիրած էի անոնց որ միշտ զգոյշ ըլլան ոեւէ հետք չթողելու իրենց ետեւ թշնամիին ցոյց չտալու իրենց ուղղութիւնը կամ անցքը:

Ուրախ էի: Մեր զինուորները մինչեւ հոս ապահով եկած էին եւ այլեւս ասկէ անդին ոեւէ վախ ու վտանգ չկար անոնց: Արագ արագ կը հետեւինք անոնց հետքերուն: Այս միջոցին Եսթերին եղբայրը սկսաւ լալ ու խօսիլ:

«Տղա՛յ, ո՞վ էր քովդ»:

«Ասատուրը եւ Վարդանը»:

«Գէորգը, Վաղարշակը, Հաճի Յակոբը եւ բոլորն ալ գացի՞ն»:

«Այո՛ փաշա, գացին»:

Քոբ գիւղի Զէյնէկցիկ ըսուած գոմերը չհասած՝ բռնեցինք տղայքները: Անկարելի էր բառերով նկարել այն խանդավառ գիրկընդխառնումները, համբոյրները եւ արտայայտութիւնները որ պատահեցան այդ գոմերուն մօտիկ ճերմակ ձիւնին վրայ եւ կապոյտ երկինքին տակ:

Քիչ վերջ երբ գիւղացիք լսեցին մեր գալը եւ տեսան մեզ, իսկոյն գացին եւ իրենց խոստումները կատարեցին մատաղներ ընելով: Եօթը ոչխարներ մորթուեցան այդ օր այդ գիւղին մէջ:

Գեորգ Չաուշը քովս կանչեցի հասկնալու համար թէ ի՞նչ պատահած էր իրենց որ չընկերացան ինձի, այլ թերուեցան դէպի ձորը:

Գեորգ պատասխանեց թէ երբ դուք թուրք զինուորին հետ կը խօսէիք, տղայքները առանց հնազանդելու ձեր պատուերին, Թուրքերուն ետեւի դիրքերը բռնելու, ձորն ի վար սահեցան շուտ ազատելու համար: Յրոնքէն նոր եկող անվարժ զինուորներէն մէկը հակառակ պատուերիդ եւ իմ խուզարկութեանս, իր հրացանը գաղտնի լեցուցած է եղեր, ձորն ի վար սահելու ատեն հրացանը յանկարծ պայթեցաւ եւ գնդակը գնաց Մկրօին ապան ծակեց եւ ջարդ ու փշուր ըրաւ Մկրօին փամփուշտակալը: Մկրօն խորհեցաւ թէ զարնուած է, ուստի սկսաւ պոռալ եւ անունս տալ: Վազեցի եւ քննեցի, ու տեսայ թէ զարնուած չէ: Այդ ատեն՝ տղան վախնալով թէ Մկրօն մեռած է, ձգեց մեզ ու փախաւ: Հազիւ քանի մը վայրկեան անցած էր, Հաճի Յակոբին ձայնը լսեցի որ այն ալ իմ անունս կուտար ըսելով՝ որ վիրաւորուած է եւ չի կրնար քալել: Մօտեցայ եւ տեսայ թէ վիրաւորուած չէր հակառակ իր աղմուկին եւ վախին: Ձորն ի վար սահելու ատեն բարձրութենէ մը վար ինկած էր եւ սուր քար մը անոր զիստը մխուած էր քչիկ մը արիւնելով: Այս դէպքը Հաճի Յակոբին խորհիլ տուած էր թէ վիրաւորուած է:

«Ի՞նչպէս եղաւ որ դուք գոմը չկրցիք գալ»:

«Գոմը չկրցինք գալ, քանզի քամին շատ սաստիկ էր, եւ մենք մեծ դժուարութեամբ Սինէ Մերիկ չգացած՝ սարը ուղղուեցանք եւ անկէ եկանք Քոբ»:

ՏԻՈՒՐ ՄԻՋԱԴԷՊ ՄԸ

Գիւղացիք եւ զինուորները ուրախութեան մէջ էին: Մեծ կաթսաներ դրուած էին կրակին վրայ կերակուր պատրաստելու համար:

Քսան օր 6000 զինուորներու հետ կռուող խումբ մը քաջեր կը հիւրասիրէին իրենց հայրենակիցներէն, սիրալիր եւ խնդումերես: Բերկրանք մըն էր տեսնել Հայ գիւղացին այդ խանդավառութեան մէջ, հրճուանք էր տեսնել նաեւ Հայ հարազատ զինուորը իր յաղթանակին մէջ: Ամենքը ուրախ եւ զուարթ էին: Մէկը նստած իր հրացանը կը իւղէր, կը մաքրէր, ուրիշ մը իր հագուստները կը չորցնէր, ուրիշներ խորովածներու շիշերը կը դարձնէին կրակին վրայ, յաղթանակի տօնը տօնելու եւ ուրախութեան հացը ճաշակելու համար: Գինովքի եւ հրճուանքի այս իրարանցումին մէջ միտքս ակամայ կ'երթա՛ր, կը հասնէ՛ր դէպի վանք: Արդեօք ի՞նչ եղան որբերը, ի՞նչ համարձակութեամբ եւ վայրի ատելութեամբ թուրքեր իրենց պիղծ ոտքերը ներս դրին այդ օրհնուած սրբավայրէն: Ի՞նչպէս անոնք կրնային համարձակ ու անվախ ներս մտնել, երբ դեռ երէկ չէին կրնար իրենց գլուխները բարձրացնել իրենց պատնէշներուն ետեւէն նայելու այդ հոյակապ գմբէթին, որուն վրայ քառաթեւ խաչը կը փայլէր լեռան կատարին առընթեր, կապելով Հայ ժողովուրդին սերն ու հաւատքը դէպի իրեն եւ դէպի իր հարազատ կռուող զաւակները:

Այս ցաւը, այս վիշտը երկաթի պէս ծանր կ'իջներ երբ այդ պզտիկներուն հետ սիրելի Յարութիւնը եւ Ղազարը իրենց դալուկ դէմքերով աչքերուս առջեւ կուգային: Կարծես դեռ ականջիս մէջ կը հնչէին անոնց վերջին հառաչանքները, վրէժի ուխտը: Անոնք ինկած էին Ազգին Ազատութեան համար, մխիթարութիւնն ունենալով որ իրենց գերեզմանը պիտի ըլլար վանքին օրհնուած հողը միայն: Վշտի ու ցաւի պարբերական զգացումներուն տակ փսփսուք մը, իրարանցում մը նշմարեցի զինուորներուն եւ ժողովուրդին մէջ: Փոխուեցան տրամադրութիւնները, այլայլուեցան անոնց դէմքերը, քիչ առաջուան խանդավառ ցոյցերը եւ ծիծաղները չկային, ամենքն իրենց ձեռքերը կուրծքերուն տարած գլխիկոր նստած էին: Ի՞նչ կար, ինչո՞ւ համար վհատեցան անոնք, անո՞նք որոնք քսան օր անհաւասար գոյամարտ մը մղած էին եւ ընկճուած չէին: Ի՞նչ պատահած էր, հարուածը անոնց սրտին, անոնց կուրծքին իջած էր: Պոռացի իսկոյն:

«Գեո՛րգ, Գեո՛րգ, ի՞նչ պատահած է, ըսէ ինձի»:

Ոչ որ չպատասխանեց: Ստիպեցի որ խօսի: Սուգը դեմքին վրայ եւ ցաւը աչքերուն մէջ, պատմեց թէ զինուորներէն մէկը ծանր կերպով վիրաւորուած էր տղոց մէկին գնդակէն եւ կը փափաքի վերջին անգամ քեզ տեսնել:

Բոպիկ եւ գլխաբաց ձիւնին մէջէն՝ վազեցի զինուորին քով: Խասգիւղի Մկրտն իր հրացանը մաքրելու ատեն, յանկարծ պայթած եւ վիրաւորուած էր ծանր կերպով Տերթեւակեանի Բարսեղը: Երբ Բարսեղը տեսայ, սկսաւ լալ: Գրկիս մէջ առի եւ համբուրեցի: Տեսայ վերքը, սրտի աջ մասէն զարնուած էր եւ գնդակը կուրծքին մէջ մնացած էր: Յոյս չկար ազատելու: Փորձ մը ըրի, յուսահատ փորձ մը: Բերանս վերքին բացուածքին վրայ դրի եւ սկսայ ծծել գնդակը դուրս բերելու յոյսով, բայց ի գուր: Արտասուալի աչքերով իր վերջին խօսքերը զրուցեց. «Լաւ կ'ըլլար որ զիս ալ Յարութիւնին քով պատուաւոր մահով մը թաղէիր, քան թէ ընկերոջ մը ձեռքով իյնայի: Մկրտն չյանդիմանես, որովհետեւ անփորձ էր եւ եղածը ակամայ եղած էր»:

«Ուրիշ ի՞նչ կ'ուզես Բարսեղ»:

«Հաւանական է որ կինս ամուսնանայ, տղաս ձեզի կը թողում, անոր կրթութեան հոգ տարէք»:

Շարունակ ջուր կը խնդրէր, Աստուծոյ եւ Քրիստոսի անունով: Գլուխը թելերուս մէջ առնելով խոշոր աման մը ջուր խմուցի: Երկու վայրկեան վերջ գոյնը փոխուեցաւ ու լեզուն բռնուեցաւ: Հասկցայ որ այլեւս կը մեռնի: Երկու տղայքներ քովը թողուցի եւ պատուիրեցի որ երբ մեռնի դիակը Քոբ գիւղը թող բերեն:

Բարսեղի քովէն հազիւ վերադարձած էի, երբ գիւղացիք եկան ու ըսին. «Փաշա, եթէ թուրք զինուորները գան, եւ ըսեն թէ ո՞ր գացին ճիժերը, ի՞նչ ըսենք անոնց»:

«Ես ձեզի իրաւունք կուտամ որ չուրանաք մեր հոս գալը: Ըսէք թէ չենք գիտեր քանի՛ հարիւր հոգի էին երբ գիւղը մտան: Ամենքն ալ զինուած էին, տասը, տասնեւհինգ հոգի ծեծեցին, բռնի հաց առին, մեզ քանի մը տուններու մէջ լեցուցին, դռները փակեցին, պահապաններ դրին: Կէս ժամ հազիւ անցած էր, դուրս ելանք եւ տեսանք թէ ոչ ոք չկար: Չենք գիտեր ո՞ր կամ ո՞ր կողմը գացին: Ճամբայ մը Շովասար, Ճամբայ մը Աղբի, Ճամբայ մը Շուշնամերկ, Կելիկուզան կ'երթայ»:

Երբ այս իրաւունքները տուի իրենց ուրախացան, եթէ այս թելադրանքները չընէի, հաւանական էր որ, ծեծի տակ մատնութիւններ ըլլային:

Այս խօսակցութենէն հազիւ քանի մը վայրկեան անցած էր, երբ լուր եկաւ թէ Բարսեղը մեռաւ: Լուր դրկեցի Տէր Գարեգին քահանային որ գայ եւ թաղումը կատարէ: Գիւղացիք ինծի խոստացան թէ իրենք ամէն բան պիտի կատարեն եւ թաղեն Բարսեղը գիւղի գերեզմանատան մէջ:

Մեր երկու հիւանդ զինուորները եւ ութը գիւղացիներ մեզի հետ առնելով գիշեր ատեն Ճամբայ ինկանք: Լուսաբացին հասանք Գիւղաշէն գիւղը: Տեղացիք մեզ տեսնելով սարսափահար լեռը փախան մեզ թուրք զինուորներ կարծելով: Երբ լուր հասաւ անոնց թէ մենք ենք, իսկոյն լեռնէն վար եկան: Այս գիւղացիք ալ ուրիշ գիւղացիներու նման մատաղ խոստացած էին: Այս գիւղին մէջ յայտնի դեմք մը կար որ Գրե անունով կը կոչուէր: «Լաւօ, Տօնէ, տղաս գնա՛ եւ ըսա՞ծս ըրէ»: Երկու եզ ունեցած է, որուն մէկը խոստացած էր մատաղ ընել մեր ազատութեան համար:

Այդ գիշեր լուր տարածուեցաւ շրջանի գիւղերը, Շենիկցիք, Սեմալցիք, Կելիկուզանցիք, Աղբեցիք, թուով մօտ երեք հարիւր զինուած մարդիկ լեցան գիւղը: Մեր հիւանդները փոխադրեցին սահնակներով ապահով տեղեր ինամելու զանոնք: Յաջորդ օր ալ հոս մնալէ վերջ անցանք Սեմալ: Սեմալի նորընծայ Տէր Կարապետը ծանուցում ըրաւ ժողովուրդին եւ հարիւր կոտ ցորեն հաւաքելով ալիւր ըրաւ եւ մեզի բերաւ մեզի հետ Կելիկուզան տանելու համար:

Մասունցի բոլոր իշխանները (մեծերը) մեզի եկան եւ հարց տուին. «Ի՞նչ կը մտածես փաշա, թուրք զինուորը կուգա՞յ ետեւէդ»:

«Ապահով եղէք, մէկ թուրք զինուոր իսկ չի կրնար քաջութիւնն ունենալ հոս գալու այս ձիւնին ու փութին, եթէ անոնք փորձեն այդ լեռներէն անցնիլ, բոլորն ալ կը կոտորուին»:

Միւս օր փոխադրուեցանք Կելիկուզան եւ մտածեցինք մեր ռազմանիւթին եւ հրացաններուն մասին: Կոտորած հրացանները շինեցինք, մաքրեցինք միշտ պատրաստ ըլլալով ռեւէ մէկ պատահարի դէմ: Մենք ամէն օր լուր կը ստանայինք այն բոլոր դէպքերուն եւ զրոյցներուն մասին որոնք տեղի կ'ունենային Մուշի եւ շրջանի գիւղերուն մէջ:

Վանքին մէջ մեզ պաշարող 6000 թուրք զինուորներուն մէջ հիւանդութիւն մը ճարակած էր: Հիւանդութիւն մը՝ որ նոր էր իր տեսակին մէջ ու անհասկնալի: Կ. Պոլսէն, Երիզայէն բժիշկներ բերուեցան այդ հիւանդութեան առաջքն առնելու եւ դարմանելու համար: Ամէն անոնք որոնք կը վարակուէին այդ հիւանդութեամբ, իրենց թոքերը կը մաշէր ու կը հատնէր մինչեւ որ մեռնէին: Գտնուեցան բազմաթիւ զինուորներ ալ որ խելագարեցան եւ փողոցներ ինկան: Այս տեսարաններէն թուրք եւ Քիւրտ ժողովուրդները սարսափած զրոյցներու ծայր տուին: «Հարկաւ կը մեռնին ու կը խենդանան, այսքան տարուան հինաւորց վանքին վրայ գնդակ նետողները»:

Ժողովուրդին զրոյցներուն համաձայն 1800 թուրք զինուորներ մեռած եւ սպաննուած էին քսան եւ մէկ օրուան մէջ, ըստ կառավարական պաշտօնական տեղեկագրին 35 թուրք զինուորներ մեռած էին: Այն Հայերը որոնք զինուորին միւր, հացը, կօշիկը եւ հագուստը պայմանարկած (խոնտուրաթ) էին, անոնց տուած տեղեկութեան համաձայն թէ սպաննուած եւ թէ մեռած էին քսան եւ մէկ օրուան մէջ 558 թուրք զինուորներ:

1903ին ինծի մօտ եկան իրենց զէնքերով միասին վանքը պաշարող թուրք զինուորներէն մէկ քանին: Այս զինուորները կարգ մը դէպքեր պատմեցին որոնք մեզի համար բոլորովին նորութիւններ էին: Զինուորներէն մէկը Զիա պաշչաուշ, իսկ միւր Ապտուլլահ օնպաշի անուններով կը կոչուէին: Ասոնք մինչեւ 1904 Մասունի կռիւներուն իմ քովս մնացին եւ ինծի օգտակար եղան թարգմանելով թրքական բոլոր հրամանները որոնք փողի ձայնով (պօռօզան) թուրք զինուորին կը տրուէին: Երբ 1909ին գաղտնի անցագրով Կ. Պոլիս գացած էի, յանկարծ «Ազատամարտ»ի խմբագրատան մէջ ինծի հանդիպեցաւ այս զինուորներէն մէկը:

Այս թուրք զինուորները դժգոհ իրենց վիճակէն, ինծի մօտ եկած էին հանգիստ հաց մը ուտելու: Անոնք պատմեցին թէ ձեր յաջողութիւնը հարկադրեց կառավարութիւնը, որ թնդանօթ քաշէ ձեր վրայ: Ալի եւ Ֆերիք փաշաները որոնք 6000 զինուորներուն հրամանատարներն էին, անհամաձայնութիւն մը ունեցած էին իրենց մէջ վանքին վրայ թնդանօթ քաշելու խնդրոյն շուրջ: Ալի փաշան կը պնդէր թէ թնդանօթ պէտք էր բերել եւ զարնել, թէ ոչ այդ մարդիկը վանքէն դուրս կուգան եւ մենք անպատիւ կ'ըլլանք թէ կառավարութեան եւ թէ ժողովուրդին առջեւ, բայց Ֆերիք փաշան կը հակառակի առարկելով թէ իրեն ռեւէ հրաման չկայ Կ. Պոլսէն:

Ալի փաշան դժգոհ Երիզա կը մեկնի 4րդ բանակէն թնդանօթներ եւ նոր հրաման ու զինուորներ բերելու համար: Իր կէս ճամբուն վրայ լսելով ձեր վանքէն դուրս գալը ետ կը վերադառնայ:

Ժողովրդական զրոյցներու համաձայն Ֆերիք փաշան իսկոյն Կ. Պոլիս կանչուած է մեր վանքէն դուրս գալէն վերջ՝ սա ամբաստանութեամբ թէ «Ֆերիք փաշան վանքը պաշարող շրթային մէկ մասը պարապ ձգած է Անդրանիկ փաշայի եւ իր զօրքերուն առջեւ, Անդրանիկ փաշայէն հսկայ գումարներ կաշառք ստանալով» Արդէն Տիգրանակերտէն մինչեւ Պիթլիս, Վան, խարբերոյ եւ Կարին նահանգները շրջան ըրած էր մեր պաշարուիլը վանքին մէջ: Այնպէս հաւատացուցած էին ժողովուրդը թէ այլեւս հնարաւորութիւն չկայ Հայ յեղափոխականներու ազատութեան, բայց հիմա մենք անվնաս եւ ազատ դուրս եկած էինք վանքէն: Մեր ազատութիւնը անըմբռնելի էր, հասարակ ժողովուրդին եւ

պաշտօնեաներուն: Մեր յաղթանակը խաղի եւ կաշառքի քողովը ծածկել ջանացին, իրենց անկումը եւ տկարութիւնները ծածկելու համար:

Վանքին մէջ երբ պաշարուած էինք մենք, Մուշի բանտին մէջ Սեւ Քարեցի Սագօն եւ Ճիպրանցի Քիւրտ Համիտիէ Ալայի հրամանատարներէն մէկը գրաւի կուգան մեր ազատութեան համար: Ճիպրանցի տղան որ բանտարկուած էր Սագոյի պէս, օր մը բարեկամանալով Սագոյի հետ կ'ըսէ. «Սագօ՛, Անդրանիկ փաշան պիտի ազատի վանքէն»: Քիւրտ աղային այս խօսքերէն ազդուած՝ Սագօն կ'ըսէ. «Ի՞նչ բանի վստահելով կ'ըսես այդ, աղա, քանի որ ես գիտեմ թէ այլեւս անկարելի է անոր եւ իր զինուորներուն ազատութիւնը, երբ 6000 զինուորներ շղթաներ ձգած արգիլած են անոնց ազատութիւնը»:

«Սագօ՛, եթէ այդ մարդը չազատի, ես իմ ձիերէս մէկը քեզի նուէր պիտի տամ, եթէ ազատի դուն ինծի ի՞նչ պիտի խոստանաս»:

«Ես հոս բան մը չունիմ բացի իմ սագէս, բայց երբ ազատուիմ ու երթամ Ռուսաստան, ես ալ քեզի աղուոր նուէր մը կը դրկեմ»:

Օր մը Մուշի բանտարկեալներն ալ կը լսեն մեր վանքէն ազատիլը: Քիւրտ աղան իսկոյն կը պոռայ. «Սագօ՛, Սագօ՛, տեսա՞ր, ես չըսի՞ թէ այդ մարդը պիտի ազատի»: Սագօն կը մօտենայ եւ կ'ըսէ. «Աղա, ի՞նչ բան թելադրեց քեզ որ խորհիս թէ Անդրանիկ փաշան պիտի ազատի»: «Սագօ՛, այդ մարդը այսքան տարի է հոս է, լսած էք որ անմեղի մը քիթը արիւնէ կամ անիրաւ տեղը մէկը սպաննէ: Աստուած այդ մարդը չազատէր հապա ռ՛վ ազատէր: Այս էր իմ հաւատքս, որ ինծի խորհիլ կուտար թէ պիտի ազատուին»:

Յունուար ամիսն էր. Մուշի երբեմնի Առաջնորդի փոխանորդ Տէր Յարութիւն Քահանայի հետ Ռուս հիւպատոս Պ. Բումանովսքի լուր դրկած էր ինծի Սասուն՝ թէ կարելի՞ է տեսակցութիւն մը ունենալ: Պատասխանեցի թէ՛ եթէ իրեն հետ տեսնուիմ Մուշի մէջ, պէտք է ինծի հետ ընկերանան 150 զինուած տղայքներ: Անմիջապէս պատասխան դրկած էր թէ, «Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, եթէ ինք չի կրնար գալ, թող իր գրագիրներէն մէկը դրկէ»:

Նախ մտածեցինք Վաղարշակը դրկել, բայց յետոյ խորհեցանք թէ արժէք ունեցող բան մը պիտի չըլլար հիւպատոսին ըսածները, ուստի լուր դրկեցի Տէր Հօրը թէ, «Եթէ այդ մէկը մօտոյ դրկեմ, ան չի կրնար վերջնական պատասխան մը տալ քեզի առանց մեզի հետ խորհրդակցելու: Հիւպատոսը քեզի թող խօսի եւ դուն ալ մեզի բեր անոր ըսածները»:

Լուրերու Սասունէն Մուշ երթալ գալը մինչեւ Փետրուար ամիսը տեւեց: Օր մը Տէր Յարութիւն Քահանան հետեւեալ լուրը դրկեց ինծի: «Թուրք կառավարութիւնը բոլոր կատարուած չարիքները կը ձգէ՛ ձեր յեղափոխականներուդ վրայ, առարկելով թէ դուք էք որ կը խանգարէք երկրին անդորրութիւնն ու խաղաղութիւնը: Եթէ անոնք հեռանան այս երկրէն, գայլ եւ գառնուկը մէկտեղ պիտի ապրին ու մենք պատասխանատու կ'ըլլանք ամէն արեան կաթիլի, հետեւապէս Ռուսիոյ հիւպատոսը կը թելադրէ ձեզ որ ատենուան մը համար հեռանաք այս երկրէն: Ես, կ'ըսէ հիւպատոսը, Պոլսոյ մեր Ռուս դեսպանին միջոցաւ ձեզի ներում կը բերեմ եւ ձեզի հետ ձին հեծած ապահով կերպով մինչեւ Պարսկաստան կը տանիմ»:

Ես ալ պատասխանեցի հետեւեալը.

«Մենք այս երկրին զաւակներն ենք: Ինչպէս ինք Ռուս պաշտօնեայ մը իր պետութեան հրամանները կը կատարէ, մենք ալ մեր վերին հրամանները կատարող պաշտօնեաներ ենք հոս, առանց մեզի վերէն տրուելիք հրամանին ասկէ դուրս չենք կրնար գալ: Թող ինք շարունակէ Հայ ժողովուրդը Օրթոտոքս եկեղեցիին դարձնել, իսկ մենք ալ կը շարունակենք մեր գործը: Շնորհակալութիւն յայտնեցէք մեր կողմէն իր բարեացակամ վերաբերումին եւ առաջարկներուն համար»:

Օրթոտոքսութեան խնդիրը կարծեմ այնքան յառաջ գացած էր, որ Հայ եկեղեցին օրթոտոքս ձեռով պատարագ պիտի ընէր: Բաւական ջանքերէ վերջ երբ Ռուս հիւպատոսը տեսաւ թէ ոեւէ յաջողութեան յոյս չկայ, Զատկի կանաչ կիրակին Մուշէն մեկնեցաւ մէկ քանի քաջալերական խօսքեր խօսելով Մուշի աչքառու Հայ դէմքերուն, ջատագովելով իր աշխատանքները, յայտնելով անոնց թէ մօտ ատենէն դարձեալ Մուշ պիտի վերադառնայ:

***

Արդեօք 1914ի ընդհանուր պատերազմին եթէ Մուշի դաշտին Հայ ժողովուրդը Օրթոտոքս եկեղեցին ընդունէր, պիտի կոտորուէ՞ր, ինչպէս կոտորուեցան Կաթուիկ եւ Բողոքական Հայերը: Պատասխանս է. «Այո՛, պիտի կոտորուէր»:

Ֆրէզնօ, 5 Ապրիլ 1924

Հրատ. խմբ.՝ Ա. Մ. Գաբրիէլեան, գեղ. խմբ.՝ Ն. Ա. Թովմասեան, տեխն. խմբ.՝ Հ. Հ. Խաչատրեան, վերստ. սրբ.՝ Մ. Գ. Յավրեան

Յանձնուած է շարուածքի 10. 01. 1992 թ.: Ստորագրուած է տպագր. 3. 06 1992 թ.: Չափսը 60X84 1/32: Թուղթ No. 2: Տառատեսակը «Նորք»: Տպագր. եղանակը «Բարձր»: Հրատ. 2,3 մամուլ: Տպ. 2,25 մամուլ = 2,09 պայմ. մամուլի: Տպաքանակ 20.000: Պատուէր 685: Գինը՝ 5 ռ.:

Եր. համ. հրատ., Եր., Մանուկեան փ. No 1:

Երեւանի համ. տպ. Եր., Աբովեան փ. No 52:

(*) Կամ 273,360 քառակուսի ոտք:

(**) Բերուտեղը վանքի այն մասն է, ուր ոչխարները կը բերեն հոն կթելու համար: